

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 154
(17642)

2008 чылдың
декабрь 25,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Бойдустуң халавы

Кады ажилдажылга

«УЛУГ ЧЕР»-биле орук ажыттынган

Чазак Даргазы Ш.Кара-оол РФ-тиң ОБЯ сайыды С.К.Шойгу-биле харылзаа тудуп турары.

Кызыл — Абакан аразын харылзаштырып турар автоорук М-54 «Енисейниң» «Полка» участогунга субботадан воскресенье дүнезінде улуг хар көшкези баткан. «Улуг чер»-биле ийи хүн иштинде харылзаа ынчаар үзүлгөн. Автооруктуң ол участогунга ындыг байдалды чайладырынга көрдүнгөн тускайжыттынган 10 автомашина, хар аштаар СНОГА хевирниң ийи машиназы хар адаанче кирген. Кижикогаралы болбаан. Автооруктуң ол кезээнде бир километр орукту хар дуйдүшкен, орукчуларның дүн-хүн чок чоруткан ажылының түңнелинде 300 метр автоорукту аштап-арыглаан, ынчалза-даа автооруктуң «Полка» участогунда байдал кончук нарын болуп артып турар.

«Полка» участогу декабрь 22-ниң хүнүнде.

ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол декабрь 22-де автооруктуң хар көшкези баткан участогунга чораан. Орук эртип турган участка, бөгүндө дагың ийи талазы көстүп чыдар.

— Кол сорулгаларның бирээзи — аргыжылганы шуут хаар болгаш таварылга болган кижилерниң борта турган ажы чок, кижикогаралын болдурбас — деп, Чазак Даргазы демдеглээш: — Бис боже тускай көрдүнгөн 17 санныг техниканы эккелдивис. Амдызында ажыл чоруп турда, Кызылдан Абаканче баар автотранспорттун бөлүү Ак-Довурак — Абаза аразында ийиги автоорукту ажыглаары албан — дээн.

Автооруктуң бо участогунга хар көшкези доктаамал бадып турган, ынчалза-даа ол колдуунда 100-150 кубометр болуп турган. Бо таварылгада ооң хемчээли 40 муң кубометр четкен.

— Сөөлү 20 чыл иштинде үш дугаар мындыг хемчээлдиг хар көшкезинге таваржып тур мен — деп, М-54 «Енисей» автоорук эргелиниң начальниги Салчак-оол Санаа сактып чугаалааш: — 1991 чылда Тываны «Улуг чер»-биле үш хонук иштинде аргыжылгазын үскен, 2000 чылда база. Декабрда Саян дагларынга улуг хар чагган. Хар көшкези декабрь 10-11-де бадып эгелээн. Ам байдал дыка нарын-дыр.

Орукчуларның баш бурунгаар берип турар прогнозу-биле алырга, Кызыл — Абакан аразында аргыжылганың шимчээшкиниң декабрь

23-түн кезээзинде тургузуптур болур деп турар. Бир эвес байдал таарымчалыг турар-ла болза.

Тываның кол магистралында тургустунуп келген нарын байдалдың дугайында Ш.В.Кара-оол РФ-тиң ОБЯ-ның сайыдынга дыңнаткан болгаш онзагай байдалды чайладыр талазы-биле оперативтиг ажылы дээш камгалал албанынга өөрүп четтиргенин илереткен.

Чазак Даргазы хар көшкези баткан районда ажылдал турар кижилерниң изиг чем-биле болгаш эргежок чугула таварылгада медицинаның баштайгы дузазын чедирерин хандырамынче онза кичээгейни угландырган.

ТР-ниң орук-транспорт комплекзи болгаш харылзаа сайыды Ю.Грейсеров оруктуң озал-ондак болган участогунун мурнуу талазындан деткирин хандырап талазы-биле Танзыбей суурнуң (Красноярск) удуртулгазы-биле харылзашкан.

Борта сагындырып каар чүүл болза, бистиң республика чурттуң демир-орук четкизи-биле тудушпаан Россияның эвээш регионнарының бирээзи. Кызыл — Абакан болгаш Ак-Довурак — Абаза автомобиль оруктары республиканы Россияның өске регионнары-биле харылзаштырып турар. Ийи дугаар Абаза таварыштыр автоорук пассажирлер аргыштырылгасынга көрдүмзүн болуп турар.

«Тываның агаар шугумнары» авиабүдүрүлгениң буураашкынга таварышканынга холбаштыр дыка хей авиарейстер дүшкен. Неделяда

ийи катап (понедельник, пятница) Красноярск — Кызыл — Красноярск аразында авиарейсти «Кубаньның агаар шугумнары» авиакомпания боттандырып турар.

«Улуг чер»-биле харылзаа декабрь 23-тен 24 дүнезінде

ажыттынган, М-54 «Енисей» оруу-биле машина-балгат чоруп эгелээн.

«Тува-Онлайн» парлалга агентилели.
В. ШАЙФУЛИНИН
тырттырган чуруктары.

Орукче цигериниң бетинде.

ДУГУРЖУЛГАГА АТ САЛДЫНГАН

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол Ак-Довурак хоорайга ажыл-албанының аайы-биле бо чылдың декабрь 6-да чеде бергеш, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылын экижидер, үнелиг даг-дүгү бүдүрерин болгаш садып-саарарын көвүдөдир дугайында айтырыгны чугаалашкан хуралды эрттирген.

Комбинаттың ажыл-чорудулгазын эде тургузары, даг-дүгү бүдүрерин көвүдөдирин чедип алыры-биле Тыва Республиканың Чазаның, Ак-Довурак хоорайның чагыргазының, инвестор «Энкор» ниитилелиниң аразында үш талалыг дугуржулгага ат салыр төлөвилелди белеткээрин шийтирилээн. Бо айтырыгны ТР-ниң Үлетпүр яамызы биле Ак-Довурак хоорайның чагыргазы шалыпкын шийтирилээн.

ТР-ниң Чазаның, Ак-Довурак хоорай чагыргазының удуртукчулары, инвесторлар-биле кады декабрь 23-те Чазак Бажыңыга хуралдааш, дугуржулгага кандыг хемчеглерни киирерин сайгарып чугаалашкан соонда Дугуржулгага үш таланың төлээлери адын салган. Дугуржулгада 2009 чылда комбинаттың даг-дүгү бүдүрерин көвүдөдир-биле чергелештир ажылчыннарың ажыл төлөвирин улгатыраарын, кадрларны белеткээрин болгаш өске-даа чугула социал айтырыгларны шийтирилээри кирген.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунун дугайында

1.Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» Конституция хоойлузунун 9 чүүлүнүн үшкү кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунга Александр Геннадьевич Веледеевти томуйлаар.

2.Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2008 чылдың декабрь 22
№ 325

УЛУГ ХУРАЛДЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДЕПУТАТТАРЫНГА ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ээлчеглиг он ийиги хуралы Тыва Республиканың Чазаның Бажыңының хуралдаар залында 2008 чылдың декабрь 26-да 10.00 шакта болур. Бүрүткээри 10.00 шакта эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы декабрь 23-те болуп эрткен. Хүн чурумунга үжен ажыг айтырыгны киригеш, Чазак кижигүннери чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

2008 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң прогнозуңуң (онаалдаларының) күүселдезиниң баш бурунгаар үндүрген түннелдериниң дугайында айтырыг хуралга кол черни ээлээн. Тыва Республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы Аида Артына бо талазы-биле илеткелди кылгаш, республиканың үлетпүр, транспорт, көдээ ажил-агый, чуртталга-коммунал ажил-агый бүдүрүлгелери, тудуг, чонга ачы-дуза чедирер организациялар болгаш өске-даа коллективтер бо чылды кандыг көргүзүлгелерлиг доозуп турарының түннелдерин Чазак кижигүннеринге таныштырган. 2008 чылдың он бир айларында республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери продукцияның 23 хевирин бүдүрерин улгаттырган. Хөмүр-даш казып тыварын, чылыг энергиязы, электри энергиязы, дилг материалдары, эт болгаш эт чартык фабрикактары, кондитер база колбаса кылыгылары, аш-чем продуктулары бүдүрерин эрткен чылдан көвүдеткен. Бо чылдың декабрь 1-ниң медээзин езугаар алырга, бода, шээр малдарының, хаваңның, куштуң баш саны өскөн, бүгү категорияның ажил-агыйларында мал ажылының кол продуктуларын бүдүрери эрткен чылдың бо үезинге деңнээр, өскөн. 2008 чылдың эрткен он бир айларында кол капиталга инвестицияның хемчээли 2394,8 млн. рубль болган, ол 2007 чылдан 31,3 хуу хей. Чуртталга бажыңнарын ажылгалга киирерин, бүгү хевириниң транспорту-биле чүк сөөртүрүнүң даалгаларын ажыг күүсеткен. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының

болгаш хей-ниитиниң чөмөнчилгезиниң онаалдаларын боттандырган. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче кичээңгей салдыган, Тыва Республиканың Бизнес-Инкубатор күрүне албан черин тургускан, оон бажыңында 7 биче бизнестин субъектиси ажылдап турар. Республиканың даштыкы экономиктиг ажил-чорудулгазының көргүзүлгелери экижи оорар, чыл даалгазын 138,6 хуу күүсеткен.

Кылдыган ажилдар-биле чергелештир үстүндө адаан болгаш өске-даа улус ажил-агыйның адыр-

КӨРГҮЗҮГЛЕР ЭРТКЕН ЧЫЛДАН ЭКИЖЭЭН

ларында четпестерге илеткелчи доктаагаш, оларның күүсеттинмейн барганының чылдагааннарын, ону эдип алырга кандыг хемчеглерни алыры негеттинип турарын чугаалаан. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээр, алдын тывыжын, дагдугу, тууйбу, консервалар, макарон кылыгылары, эзиртпес суксуннар бүдүрерин, ыяш белеткээрин кудулаткан. Алдын казып тывар бүдүрүлгелери онаалдазын 65,4 хуу күүсеткен, 681 кг алдыны чедир албаан. «Ойна», «Тыва», «Тардан Голд» болгаш өске-даа алдын казып тывар бүдүрүлгелери четпес ажилдаанын демдеглээн.

Чурттагы чоннуң амыдыралының деңнели бедип, орулгазы өзүп турарына илеткелчи доктаагаш, ону бадыткап турар сан-чурагайларны адаан. Ажыл чоктар-

ны ажылга тургузар, чаа мергежил чедип алырына өөредир хемчеглерни ап турарын илеткелчи чугаалаан. Чоннуң саны өзүп турар бо чылдың эрткен он айларында чурттагы чоннуң 1000 кижиге онааштыр 25,5 чаштар төрүттүнгөн, ол эрткен чылдың бо үезинден 7,6 хуу хей болуп турар. Чоннуң хоараы 2007 чылдың он айларында 2,5 хуу кызырылган.

Республиканың 2008 чылда бюджетиниң көргүзүлгелери база экижээн, ылаңгы бюджеттин орулгалыг кезээ өскөн, ыңдыг-даа болза чамдык үндүрүлгелерин чылдазын чедип албаанын хуралга айткан.

Хуралга эдеринчи илеткелдерин республиканың яамыларның сайыттары кылгаш, 2008 чылда кандыг эки көргүзүлгелери чедип

алганын, ажил-чорудулгазында четпестерни айткаш, оларны эдип алыры-биле бо чылдың төңчүзүңгө чедир болгаш 2009 чылда кандыг хемчеглерни алырын Чазак кижигүннеринге таныштырган.

Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол 2008 чылда Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң прогнозуңуң күүселдезиниң баш бурунгаар үндүрген түннелдеринге хамаарыштыр чүве чугаалааш, Чазак республиканың социал экономиканы сайзырадырыңче чогуур сагышты салбайн келгенинден бердинген даалгалар күүсеттинмейн турар, көргүзүлгелери кудулаан деп чамдык кижилерниң шүгүмчүлелдери үндөзүн чогуң айткаш, 2008 чылда канчаар ажилдаанывыстың түннелдериниң сан-чурагайларын-дан алырга, 2007 чылдан көргүзү-

лер элээн экижээнни демдеглээн. Ону Чазактын удуртулгазы, яамылары республиканың социал экономиканы бурунгаар хөгжүдөр дээш курлавырларны, күштү мөөнөп, ажил-ишти организаптап тургаш чедип алган. Чазактын, оон яамыларының чогулчалыг ажил-даарына моондактаар, айтырыгларны шын шийтирлээринге деткимче көргүспес таварылгалар база тургулаан. Ындыг-даа болза, оларны ажыг эрткен, кылдыган ажил-херектер бар, оон чижектерин Чазак Даргазы чугаалааш, моон соңгаар республиканың социал экономиканы хөгжүдөр дээш чүнү кылырыңа доктааган.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хурал хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Даргазының Хүндүлел бижии-биле А.Ш.Сааяны шаңнаарының дугайында

Энергетика адырынга күш-ажылчы чедишкннери болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Кызылская ТЭЦ» ажык акционер ниитилелдин төпчүткен септелге цегиниң электри-газ каңакчызы — Алексей Шириндиевич Сааяны шаңнаар.

Кызыл хоорай
2008 чылдың ноябрь 27
№ 300.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты А.Х.Доржуга, А.А.Сараскинге тыпсырының дугайында

Күш-культура болгаш спорт адырынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директорунун оралакчызы — Александр Хертекович Доржуга, Тыва Республиканың Бии-Хем кожуунунун Туран хоорайының «Автомобилист» футбол клубунун президентизи — Александр Анатольевич Сараскинге тыпсыр.

Кызыл хоорай
2008 чылдың декабрь 19
№ 321.

«Тыва Республиканың Улустуң башкызы» хүндүлүг атты Д.А.Монгушка тыпсырының дугайында

Республиканың эртем-педагогика ажил-чорудулгазының хөгжүлдезинге салышкыны болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың Улустуң башкызы» хүндүлүг атты Тыва

Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун дыл секторунун башкарыкчы эртем ажилдакчызы — Доруг-оол Алдын-оолович Монгушка тыпсыр.

Кызыл хоорай
2008 чылдың декабрь 22
№ 322.

«Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты С.М.Орус-оолга тыпсырының дугайында

Тываның гуманитарлыг эртемни хөгжүдеринге салышкыны болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун аас чогаал секторунун эргелекчизи — Светлана Монгушова Орус-оолга тыпсыр.

Кызыл хоорай
2008 чылдың декабрь 22
№ 323.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле С.Ч.Донгакты шаңнаарының дугайында

Тыва чоннуң этнографиязын хөгжүдеринге салышкыны болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун этнология болгаш археология секторунун улуг эртем ажилдакчызы — Светлана Чондан-ооловна Донгакты шаңнаар.

Кызыл хоорай
2008 чылдың декабрь 22
№ 324.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

РЕКТОР СОҢГУЛДАЛАРЫ

Бо чылдың декабрь 18-те Тываның күрүне университетиниң эртем-педагогтук ажилдакчыларының болгаш өске-даа ажилдакчыларының, студентилериниң ук дээди өөредилге чериниң Уставына дүүштүр ректор соңгулдаларын чугаалашкан конференция болуп эрткен. Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының аттестация комиссиязы 2008 чылдың ноябрь 25-те ийи кандидатураны соңгулдаларже киирерин сүмелзэн: ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының талазы-биле сайыдының бирги оралакчызы, биология эртемнериниң доктору Сергей Октябревич Ондар биле ТКУ-нун ректорунун хүлээлгезин күүседип турар, философия эртемнериниң доцентизи Юрий Иванович Прохоренко.

Конференция ТКУ-нун ректор соңгулдаларының Дүрүмү езугаар эрткен. Конференция эртип турар үеде оон эртип турарына хамаарыштыр кандыг-даа сагындырыг, удурланышкынар болбаан. Конференцияның ажылынга ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак болгаш ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыды П.А.Морозов киришкен.

Чажыт бадылаашкынның түннелинде ТКУ-нун ректорунга С.О.Ондар соңгуттурган. 145 делегаттың 80-и С.О.Ондар дээш үнү берген (делегаттарның ниити түнү 150 кижиге). Саналга комиссиязының протоколдарының шийтири бир үн-биле бадылаттыг турган. Конференцияның шийтиринге хамаарыштыр билдиришкннер, сагындырыглар, санал-онаалдар кирбээн.

Ыңчалза-даа ТКУ-нун ректорунун хүлээлгезин күүседип турар Ю.И.Прохоренко Россия Федерациязының Өөредилгезиниң федералдыг агентилелинче ТКУ-нун ректорунун соңгулдаларына хамаарыштыр

түннел шийтир үндүрүп бадылаар уjurлуг соңгулда документилерин чорудар дээрже ону бээрин хоруп турар.

Тиилеттирип алган хиреде, Ю.И.Прохоренко соңгулдаларның түннелдерин өскерттир чедип алыр сорулгалыг, Россия Федерациязының Өөредилгезиниң федералдыг агентилелинден чоруткан кандидат болганына даянып алгаш, ректорнун хүлээлгезин күүседирин уламчылаарын каш-даа катап чугаалаан.

ТывКУ-нун ректорунун соңгулдаларының белеткелениң үезинде хей делегаттарга хамаарыштыр университеттин амгы удуртулгазының талазындан Ю.И.Прохоренкога үнү бээр кылдыр күштүг ыйышкыннар турган, чүге дизе РФ-тин Өөредилге болгаш эртем яамызының чорудуп турар политиказынга дүүштүр кызыгаар областтарга федералдыг албан черлериниң удуртукчуларына республикадан дашкаар специалистер бадылаттырар уjurлуг деп турар. Оон аңгыда мындыг чугаалар база чоруп турган: бир эвес ыңдыг эвес болур болза, федералдыг акшаландырышкын кызырлыр.

ТывКУ-нун ректорунун соңгулдаларының дугайында чон ортузунда, студентилер болгаш башкылар ортузунда хөлээзиниң сайгарылга чоруп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ректор соңгулдалары хей-ниитиниң хөлээшкннин болдурган. Ындыг болур уjurлуг-даа, университетте республиканың эртемденнериниң 95 хуузу ажылдап турар. Бадылаашкынның түннелдерин шын эвес берип азы ону өскерттир болза, ол ниитилелде дүшкүрлүг байдалды күштелдирериниң фактору бооп болур.

Алдын-Херел ОНДАР,
физика-математика эртемнериниң
кандидады, ТКУ-нун доцентизи.

Чыргакы сумузунда

ХӨГЖҮЛДЕНИҢ ИДЕГЕЛИ БАР

Чоокта чаа Чөөн-Хемчиктин төвү Чадаана хоорайга мал оорунга удур тускай хемчеглерни чорударын чугаалашкан ИХЯ-ның хөй-ниити чөвүлелиниң хуралына кожуунуң кезек суму чагыргаларының даргалары база киришкен.

Кожуун төвүндөн 74 километр ырак черде чыдар Чыргакы сумузунуң чагырга даргазы Яков Конзаң-оолович Монгуштан ооң удуртуп турар суурунуң амгы амыдыралын сонуургаан мен.

Аныяк чагырыкчы Яков Конзаң-оолович төрөөн суурун удуртуп турарындан бээр чаа бир чыл болуп турар болду. 886 чурттагылыг суурнуң хемчээлинге-даа хамаарыштыр алыр болза, ооң амыдырал-чуртталгазын удуртуп-баштаары анаа эвес херек. Ооң чаңгыс чер-чурттуглары аныяк кижии боорга, аңаа ынаньп, удуртукчу кижиниң ажил-херээнге хамаарыштыр ол кандыг-даа бергелерни алып эртип шыдаар дээрзин аңаа бүзүрөп, бүгү суурнуң амыдырал-чуртталгазын удуртур эргени чурттакчыларның чыыжына аңаа дамчыдып берген.

Чыргакы сумузунда бо үеде 280 ажыг өрегенің 100 хуузу мал-маган-биле ажаан-зырап, амыдырап турар. Доктаамал ажил-агы чок берге үеде малдан халбактанмас болза, амыдыраары берге болбайн канчаар. Суурда "Бай-Булуң", "Шанчыг" көдээ ажил-агы кооперативи, "Чыргакы" хереклекчилер кооперативи ажилдап турар. Бүгү шээр малдың ниити саны 1900 алып турар. Мы-йыстыг бода малдың саны 699, ооң иштинде

335 баш инек, 39 хаван, 119 чылгы бар. Көдээ бүдүрүлгелер болгаш чурттакчы чон бодунуң малынга шаа-биле кыжын чиир сизген-ширбилин, ажыг соок кышты хүрменди эртип алырынга малга херек бүгү чүүлдерни четчелеп, белеткеп алган. Мал аарыглары кожуунуң көдээ ажил-агы эргелелиниң доктаамал хайгааралында. Мал оору-биле байдал оожургаан деп болур, чүге дизе, суурда мал оору-биле демисежир тускай ажилчын бөлүктү малчыннар боттарының идепкейжи саналы-биле тургузуп алганнар. Суурда шагдаа чериниң улашкун төлээзи чок-даа болза, кем-херек үүлгедир чоруктарның саны база кызы-рылган.

Хоорайдан ырак черлерде амгы үениң хөгжүлдө төлөвилелдериниң ачызы-биле чурттакчы чоннуң сөөлгү үеде бажынын каап, хоорайже чүткүүр чоруу шуут читкенин аныяк дарга чугаалады. Ажил чок кижилер хуу 4 ыяш дилдирер пилораманы ажиткан. Ам дээрзинде кыш дүшкени-биле оларны чиг эт-биле хандырап тайга-таскылдарда ыяш ужуруп, белеткээр ажилдар часка чедир доктаай берген.

Чоокку үелерде 4 аныяк өг-бүлө бажың-балгат тударынга өмөк-дөмөк болур күрүне

Солагай талазында: Яков Монгуш болгаш ооң оралакчызы Виктор Монгуш.

деткимчезиниң акша-төгериин алган. Ам ээлчеге база 4 кижии ол акшаларны алырын манап турар. Суурнуң чартык кезини чик өртөктиг манзалар-биле херимнерин, кажааларын долгандыр чаартып алган.

Чыргакы ортумак школазы база ажилдап, амгы депшилгели үениң базамындан чыда калбайн турар. Делегей четкизи болур интернеттен школачылар, башкылар боттарынга херек чүүлдерни билип ап, чаа-чаа янзы-бүрү арга-дуржулгаларны өөредилгеге болгаш ажилынга ажиллап турар. Мурнады хөгжүдөр төлөвилелдин ачы-хавыязы-биле компьютер класы дериттинген болгаш чаа автобус-биле суурнуң школазы хандырттыган.

Сайзыралдың чамдык чүүлдеринден Чыргакы суур чыдып каап турарын демдеглезе эки. Соттуг харылзаа четкизиниң антенназы мында ам-даа тургустунмаан болгаш келир үеде бо талазы-биле байдалды сайгарлыкчылар бодунуң кичээнгеинге алза чогуур, чүге дизе ону шиитпирлептер болза, ол кайы-даа талага ажыктыг түңнелге чедирер дээрзи билдингир. Кожуун төвү-биле аргыжылга айтыры чидиг хевээр. Чайын чаыс, кыжын хар чагган соонда, чер-оруктуң байдалы элээн берге апаар. Төпчө аай-дедир чорааш, кээр дээн кижии бүрүзү 300 рубль чарыры бөдүүн чонга улуг чарыгдалга чедирери берге айтырыг бооп артпышаан хевээр. Ынчалза-даа аныяк удуртукчуңуң холу салдынмай, бергелерге торулбайн, чаңгыс чер-чурттугларының дуза-деткимчези, арга-сүмези-биле ол айтырыгларны шиитпирлеп турар. Чоокта чаа суур чанында агып чыдар Чыргакы хемни кежилдир чаа көвүрүгнү ажылгалче киригени-биле Чыргакы суурнуң хөгжүлдизинге улуг идигни бээр дээрзинге идегел бар.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Солунга цнген материалга хамаарыштыр

ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ ДАРГАЛАРЫ ЧҮГЕ КЫЗЫЛДА ЧУРТТАП ТУРАРЫЛ?

Күш-ажылдың хоочуну, Тере-Хөлдүң үндезин чурттакчызы Григорий Санчааның 2008 чылдың декабрь 13-те №149 «Шын» солунда бижээни «Чурт ээнзирээн, чурттакчылары эвээжээн» деп эгелиг материалында бижээн саналдарын, бодум хуумда чүлдүгүнүп, деткип турар мен.

Ажыы-биле чугаалаарга, Тере-Хөл кожуунуң социал экономиказын хөгжүдеринче Тыва Республиканың Чазаа, Тере-Хөлдүң кожуун болгаш сумулар чагыргалары, кожуунуң база сумуларның Төлээлекчилер хуралдары, сумулар чагыргалары дүрген сагыш салбас, чогуур дээштиг хемчеглерни ап, шын шиитпирни хүлээп албас чүве болза, бистиң амыдыралымыска кончуг ажыктыг хөй чүүлдерни берип болур байлактыг кожуунуң дүжүрүңгө чедер дей берген-дир. Ол дугайында ажил-иштин, амыдыралдың айтырыгларын эки сайгарып билир Г.Санчаа кожуунуң байдалын эскерип, сайгарып көргөш, солунга бижип, кончуг чөптүг, шын айтырыгны чогуур үезинде көдүрүп турар. Бо материалды республиканың күүсекчи-даа, хоойлужулуга-даа эрге-чагырга органның удуртукчулары ханы сайгарып көөрү чугула деп санаар мен.

Тус черниң социал экономиказын хөгжүдөр, чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш Тере-Хөл кожуунун тургускан, ол дээрже бистерге, тере-хөлчүлерге, кончуг өөрүнчүг болушкун болган чүве, кожууну-вустун экономиказы, социал адыры ам-на хөгжүүр-дүр, чурттакчы чонунуң амыдыралы экижири-дир деп идегеп, бүзүрөп турдувус. Херек кырында ыңдыг эвес болганы кон-

чуг-ла хомуданчыг болуп турар. Тере-Хөл кожуунуң чурттакчы чонунуң саны, шынап-ла, дыка-ла кызырылган. Мен 1980 чылдан 1990 чылга чедир Шынаа көдээ Советиниң күүсекчи комитетиниң даргазынга ажилдап турар үемде, Кунгуртуг школазының өөреникчилериниң саны 670 кижии турганын кончуг эки билер мен. Ам ол школа-да 200 хире өөреникчи өөренип турар. Бо сан чүнү көргүзүп турарыл дээрже, бирээде, чон ыңай-бээр көжүп чоруй барганын, ийиде, чон уругларын Кызыл хоорайның, Каа-Хем суурнуң болгаш өске-даа кожууннарның школаларында өөредип бергенинде болуп турар. Ооң чылдаганын өөренип көрүп, тодарадып көргө, тус черниң школазы өөреникчилерге ханы билиглер бээр арга-шинээ эвээш болурга, ада-иелер уругларын эртем-билигге чедирип алыр дээш төпте школаларже өөредип чорудуп турар. Колдуунда өнчү-хөреңгилег, акша-көпеектиг бай кижилер уругларын өске черлерде өртөк-хөлезинин төлөп тургаш, өөредип турарлар. Ол ышкаш ыңай-бээр көжүп чоруп турарлар база шыдалдыг хамаатыларга хамааржыр. Амыдыралы чединмес, аарыгаржык, кырган-чөнүк, инвалид кижилер чер-чуртунда артышаан, уругларын өөретпешаан. Г.Санчааның кедизинде барып, Тере-Хөлге амыдыралынга чединместер, аарыгаржык пенсионерлер артар деп бижээнинде үндезин бар.

Бир эвес Тере-Хөл кожуун чагыргазы болгаш Төлээлекчилер

хуралы, оларның удуртукчулары кожуунуң, сумуларның социал экономиказын хөгжүдери-биле чоннуң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг кандыг-ла-бир эки чүвени кылып, бүдүрүп, улусту ол ажил-херекке хаара тудуп, школын өөредилге-кижизидилге ажылын чогуур деңнелге тургузар хемчеглерни ап турган чүве болза, чурттакчы чон төрүттүнген черин, төрөл-чонун каапкаш, кайын көжүп чоруй баар деп. Харын-даа кайгамчыктыг чараш, байлактыг чуртун сайзырадыр, ооң эртинезин шиңгээдип алыр дээш, тодуг-догаа, бай чурттаар дээш ажилдаары албан, ыңай-бээр көжүп чоруур дугайында бодал оларның сагыжынга-даа кирбес. Кожуунуң экономиказын, социал адырын хөгжүдүп, бойдустуң байлаан чогумчалыг ажылдап, ажилчын олуттарны көвүдөдип, ажилдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп эгелээн чүве болза, республиканың кайы-даа кожуунундан, сумуундан Тере-Хөлге көжүп келгеш, аңаа ажилдаар, байлаан шиңгээдип алыр, хөй мал өстүрер тодуг, бай чурттаар күзөлдиг кижилер эвээш эвес. Шак ыңдыг байдалды тургузарының бүгү аргалары болгаш курлавырлары Тере-Хөлдүң чараш бойдус-чурумалдыг, байлактыг девискээрлеринде бар.

Бо чугула ажилды кожуун чагыргазының удуртукчулары (ооң даргазы) шиитпирлеп шыдавын турар. Бир эвес кожуунуң социал экономиказын хөгжүдериңиң про-

даргазы баштап алгаш, кожуунуң өске удуртукчулары-биле кады хүн бүрү бир демниг ажилдаар чүве болза, кожуунуң бодунуң, төптөн берип турар акша-көпеектиң күсели-биле чүнү-даа кылып ап болур. Ындыг турбуже, кожуун, суму чагыргаларының ажилдакчыларының (ооң иштинде кожуун даргазы) колдуу Кызыл хоорайда чурттап турарлар. Моон алырга-ла, кандыг-даа тайылбыр чокка кожуунуң удуртукчуларының канчаар ажилдап турары кымга-даа билдингир. Олар кожуун төвүңгө хүннүң барып ажилдаар, ажил-херекти удуртур, айтырыгларны шиитпирлээр хамаанчок, элээн хөй хонуктарда ынаар барбайн турарлар. Мындыг турда, кожуун удуртулга чок, ажил-херек бүтпес, кожуун ээнзиреп, чурттакчы чон эвээш турбайн канчаар. Тере-Хөлдүң даргалары Россияның-даа, Тываның-даа хоойлуларынга чагыртпайн, онза хоойлу-дүрүм езугаар ажилдаар кылдыр доктаадып кааны ол чүве бе, ону орта билбейн чоруур мен. Бир эвес харыскалыг ажилдакчы кижии бир хүн ажил шагы үзөр болза, хемчээп алыр, чылдагаан чок болза, ол хүннүң акшазын төлөп бербес-ле болгай. Тере-Хөлдүң даргалары кожуун төвү Кунгуртугга каш-даа хүн ажилдавайн, Кызыл хоорайга чурттап, огулгү чүнү-даа кылбайн, эзренгейлеп турда, оларга кандыг-даа хоойлуда айыткан хемчеглерни көргүспейн турары кончуг четпес. Харын-даа оларга кончуг хөй (Кыдыкы Соңгу чүкке деңнээн) шалың

акшазын төлөп берип турар-дыр. Оон аңгыда Кызылга сургакчылааны дээш акшаны база ап турар чадавас. Оларның ажилдаан табелин канчаар кирип турар чүве ийик. Даргаларның ап турар шалыңының хөйүн улус кайгап турар, моон алырга, Тере-Хөл кожууну кончуг бай, сайзыраңгай кожуун ышкаш сагындырап, херек кырында кожуунуң ажылы сандараан, дүжүриниң кырында келген, ол дээрже ажил кылбас хөй түңнүг шалың алыры-биле кызыгаарлаттыгандаргаларның хайындан болуп турар.

Тыва Республиканың Чазаа, ооң удуртулгазы база тус чер бот-башкарылга органның-биле ажилдаар эргелели Тере-Хөл кожуунуң социал-экономика хөгжүлдизиниң байдалын, даргаларының канчаар ажилдап турарын билип турар деп билер бис. Мен бодаарымга, Тере-Хөл кожуунуң дугайында айтырыгны дүрген шиитпирлээр үези келген. Тере-Хөлдүң даргалары Кызыл хоорайга эвес, Кунгуртугга чурттап, кожуунуң хөгжүлдизин дээш дүн-хүн чок ажилдаар хүлээлгелиг, бир эвес ажил шагы үзөр болза, Россияның хамаатылары-биле бир дөмей РФ-тин Күш-ажыл кодекизинде айытканын езугаар шыңгыгы хемчээп алыр, оларга халас акша-көпеек төлөп берип келгенин соксадыры-биле кожуунга саң-хөө хыналдазын чоруткаш, ажилдаваан хүннериниң шалың акшазын дедир эгидер шиитпирни хүлээп алыры чогумчалыг деп бодап турар мен. Мындыг шиитпирлиг, дээштиг хемчеглерни Чазак албас чүве болза, Тере-Хөл кожууну бурунгаар хөгжүдүп алыры бергедеп келген.

Боранак ЭРЕКСЕН,

күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл кожуун.

САГЫШ-СЕТКИЛ ЧЫРЫЙ БЕРГЕН ЫШКАШ...

(Өг-бүлө чылында – цежилеривис дугайында)

Өг-бүлө чылы дооступ турар. База бир чыл бодунун чүгүрүүнө кирип, түнелдерни үндүрүп эгелзэн. А бо онзагай чылда кижилер бүрүзү өг-бүлө дугайында бир-ле эки онзагай чүлдү сактып, эрткен-барганын сураганын, сагышка артып калган өөрүшкү-биле бодунун сагыш-сеткилинге бир-ле эки чүлдү арттырып ап чоруур.

Журналистикага ажилдааш, үжөн чылдарнын дургузунда кандыг чараш омакшылдыг, дузааргак, ол кижиге дужуп келиринге бодун чайгаар-ла сагыш-сеткилин чырый берген ышкаш апаар чаагай сеткилдиг кижилерге душпадым дээр. Ындыг кижилерге, өг-бүлөгө, Зинаида Максимовна биле Эрес-оол Сүге-Маадырович Кууларларны хамаарыштырып, сагыш-сеткилим үлөжип чоруур мен.

Чеден-сезен чылдарда солунун кол редактору-даа дивес, айда ийи катап районнар үнүп, сургакчылаар турган. Кожуун солуннарынга ыяап кирер, дүрүм ындыг турган. Бай-Тайга кожуун бар чорааш Чөөн-Хемчиктин «Ленинчи орук» солунунга киреримге, «Шын» солунун тускай корреспондентизи Карыма Түлүш биле бир чаражы кончуг аныяк херээжен кижилер чагыс кабинетте олурлар. Ынчан кол улуг солун болурга ындыг турган боор, «Шынның» корреспондентилерин каяа-даа баарга аажок хүндүлээр, олуртур чер тыппас турган. Ол кыдырык карактарлыг, чинге дурт-сынныг херээжен кижилер: «мени Зинаида Куулар дээр, эртип олурнар, орук чораан улус шай ижер силер» дээр, чараш ак диштерин көзүлдүр хүлүмзүрүп каттыргаш, ток-биле шай хайындырар хөнекти типти. Шайлап чугаалажып олурар аравыста, ол ол-бо кире маңнап, стол кырынга салыр-ла чүве тыппаан дег, бистиң чанывыска олурар-даа. Элзэн болганда: «Бистиң районнуң ниити чөмөнчилге черлеринин чөмөнчилге багайын силернин солунуңарга каш-даа катап бижиди, мээң бажыңымга бараалыңар, изиг чөмдөн чип алыңар,

орууңар ам-даа узун болгай» деп чалады. Карыма Түлүш черле баштак чүве, «хырын чажырага аштай бээр» дээр, кады ажилдап турар эжинин бажыңынче бисти апарган...

...Зинаида Максимовна биле Эрес-оол Сүге-Маадырович Кызылдың садыг училищезин дооскаш, ийи чөмдөннө апарып алгаш, ада-иезинге-даа дыңнатпайн, Сүт-Хөл районнуң Кызыл-Тайга суурга ажилдап чедип келгенер. Аныяк улустун ажил-ижинге сонургалдыын, чонга хүндүткелдин суурнуң комсомол комитети өөренип көргөш, суурга, клубка бир дугаар комсомолчу куда эрттирерин сүмөлээр, аныяктар чөпшээрешкен. Комсомолчу куданы комсомол эге организациязынын даргазы Кожай-оол Ховалыг башкарып эртирип, бадылашкан дугайында херечилелди көдээ совет мурнундан тывыскаан. Ада-иезин, чоок төрөлдөрдүн кудаже чалап албаанын олар ам чугаалажып, хомудаан сеткилин илередип олурарлар.

...Чонунга хүндүткелдиг аныяк өг-бүлө кожуунун рабкоопка, улуг садыгларга, складтарга ажилдап, хөй-ниити ажилдарындан чыда калбайн чорааннар. Чөөн-Хемчик кожуунга ажилдап турда, комсомол комитети районга «Үлгерилг аныяк өг-бүлө» конкурсту эрттирген. Аңаа Кууларларнын өг-бүлөзи тиилелгени бүзүрелдин-биле чаалап алгаш, Чөөн-Хемчик партия райкомунун төлөззи Серенмаа Сайын-ооловнанын йөрээлдиг чагыс сүмезин дыңнап, уттундурбас суй белектерни алганы амга дээр уттундурбас.

1991 чылда Россиянын бирги Президентизи ие-чашке база өг-бүлө кол кичээнгенин углаар дугайында Чарлыкка атты салган. Чөөн-Хемчик кожуунга ие-чаш, херээженер ортузунга ажил чорудар килдисти тургузар дугайында чугаа туруп келирге, хөй кандидатура-лар-даа шиливзэн, Зинаида Максимовнанын кандидатуразын бир үн-биле бадылаан. Ол үеде аныяк

кижиге улуг харысалга болурун-дан аңгыда, бүзүрел, деткимче. Ажилды хол дашты-биле кылып өөренимзэн болгаш ол кыштын соогу, чайнын изии, дүн-хүн-даа дивейн ажилдап турган. Бир катап дүне ортузу чөдө бергенде бажыңыңа келирге, төрөлдери келгеш удуп чыдып алган болган. Келген угбазы ыттан туруп кээп: «Кандыг кончуг ажилдаар кижилер сен, күдээ-вис сени үш-дөрт-даа хондур көрбөдим дидир. Үш ажы-төлүн дугайында утупкан эвес сен бе?» деп, шын-на хомудаан, кайгаан сеткилин чугаалаан. Зинаида Максимовна бодап олурарга, өөнүн ээзи-биле үш хонук чугаалашпаан, а уругларын беш хонук бурунгаар, чаңгыс дыштаныр хүнде көрүп чугаалашканын сактып келген. Эртең даң бажында бир-ле суурже азы Кызылче сургакчылап чоруй баргаш, орай, уруг-дарыг удуп чыдырда келгеш, эртең база-ла улус удуп чыдырда ажилдап чоруй баар. Ынчаар-ла күрүнениң ажил-агы-йын кылып, уруг-дарыг ийиги планда чоруп турганын ам сактырга, баар ажы-төлү-дүр деп Зинаида Максимовна чугаалаар. Кижизиг улустун уруг-дарыы база-ла ада-иезинин оруун салгаар дээр дег, оларнын уруг-дарыы өзүп, эртембилиг чедип, республиканың экономиказын хөгжүдөргө үлүг-хууун кирип ажилдап чоруурлар. А оларны долгандыр өзүп олурар беш уйнуктары кырган ада-иезинин малын малдаарынга дузалажып чоруурлар. Алызы барып, олар база кырган ада-иези дег, күш-ажылга ынак, кылган ижин эчизинге чедирер кижилер болурунга бүзүрел улуг.

Көрүп, душчуп келиринге сагыш-сеткилин чырый берген ышкаш кылдыр сагындырар Зинаида Максимовна Куулар мугур харлаан юбилейин демдегеп турар. Оларнын найыралдыг, быжыг туруштуг өг-бүлөзине аас-кежикти, кадык-шылды, бүгү-ле эгелээшкенин, күзөлдөргө боттаныр болзун деп күзөдөм.

Светлана МОНГУШ.

КУШ-АЖЫЛ ЛАГЕРИНДЕ — УРУГЛАР

Бо чылын кожуунун чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төп өөреникчилернин чайгы дыштанылганын таарымчалыг организастаар талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап чоруткан. Төп кожуунун шупту школалары-биле күш-ажыл керээлерин чаргаш, өөреникчилернин чайгы күш-ажыл лагерлерин организастаан. Ол бир талазында, өөреникчилернин хостуг үезин чөптүг ажылдап тургаш күш-ажылга дадыктырар арганы бээр. Ийи талазында, олар бодунга материалдыг акша-хөреңгини ажилдап алыр аргазы тургустунуп кээр.

Тээли ортумак школазы бо чайын ийи сезонга өөреникчилернин күш-ажыл лагерин организастааннар. Июнь 1-ден 30-ге чедир бирги сезонга 30 өөреникчи ажилдаан. Школа чанында участокка чаш өзүмнөр тарып, ону сугарып, школа девискээрин аштап, оң септелгезинге кончуг идеккейлиг киришкенер. Бо лагерини школада ийи чыл улаштыр организастап турар. Сөөлгү чылдарда бо лагерьге ажилдаар күзөлдиг өөреникчилер көвүдзэн. Школанын удуртулганы чедимес хандырылгалыг өг-бүлелернин уругларын күш-ажыл лагеринге хаара тудар ажилдарны эки организастап турарын айтыры чугула. Ол уругларга улуг материалдыг деткимче болуп турар.

Күш-ажыл лагеринин ийи сезонунун уруглары школа септелгезинге кончуг кызымак ажилдаан. Оолдар үрелген сандайларны, парталарны септеп, уруглар школанын кабинеттерин чугайлап, чаагайдылгач ажилына киришкен. Күш-ажыл лагеринге эң-не идеккейлиг киришкен өөреникчилерни сентябрь 1-де школанын дирекциязы хүндүлел бижиктер-биле шаңнаан. Ооң-биле чергелештир назы четпээн уругларнын күш-ажыл лагерин организастаарынга кожуунун чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төптүн талазындан материалдыг дузаны чедиргени дээр өөрүп четтиргенин школанын удуртулганы илереткен.

Кызыл-Даг болгаш Бай-Тал ор-

тумак школалары уругларнын чайгы дыштанылганы дээр улуг кичээнгени салып, күш-ажыл лагерлерин үш сезонга организастаан. Кызыл-Даг ортумак школазы «Күш-ажылчы десант» деп тимуржу команданы организастап тургускаш, суурнуң хоочуннарынын картошказынын ойт-сигенин чулуп, сугарып, кыжын одаар ыяжын хирээлжип, бажыңнарынын септелгезинге дузалажып турганнар. Ийиги болгаш үшкү сезонунун өөреникчи оолдары школаның дузалал ажил-агынын малынын чиир сигенин кезип белеткзэн.

Бай-Тал школазынын өөреникчилеринин күш-ажыл лагерин биология башкызы Л.М.-Б.Херел билдиг организастаан. Школанын ногазын өстүрүп, чаагайдылгач ажилына идеккейлиг киржиринден аңгыда, уруглар кулча, ыт-кады чыып турганнар.

Кожуунун чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төп кожуунун шупту школалары-биле күш-ажыл керээлерин чаргаш, өөреникчилернин чайгы күш-ажыл лагерлерин организастаан, ооң түннели багай эвес болган. Ооң ачызы-биле дыка хөй школалар өөреникчилернин дузаны-биле школанын септелгезин үезинде доозуп, чаагайдылгачын экижидип алган, чамдыктары боттарынын дузалал ажил-агыларына чаагай дужуттү өстүрүп, кышкы үеде, школанын столовазынга ажылгаары-биле шыгжап алган.

Бо ажилды келир чылын база уламчылаарын көрүп турар бис. Тээли ортумак школазынын ажылдап турар практиказын өске школалар база өөренип көөрү күзөңчиг. Бис чүгө керээ чаргаш, өөреникчилернин күш-ажыл лагерлерин организастап каар эвес, ооң түннелин үндүрүп, кандыг ажилдар кылдынганын, моон сонгаар чүжө кичээнгенин угландыраарын база көрүп турар бис.

Каң-оол СЕДИП,
Бай-Тайга кожуунун чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төптүн директору.

Чаа чыл бүдүзүндө

чаа национал музей чанында төп елканы тургузары-биле ажил кидин түлүк.

— Хар хоорайжыгаштын эң хүндүлүг аалчызы Елканы Москвадан эккээрин манап тур бис—деп, «Бытмашсервис» баазанын мастери Г.Н. Алехин биске тайылбыр

кылды—«Саян сыннарында «Полкада» дүвү дүшкени-биле, орук мунгаш, ынчангаш ажылывыс арай орайтап тур. Төп Елка бо чылын улуг хоорайларда ышкаш кончуг улуг хемчээлдиг болур, ону 600 муң рубль-биле чагыдып каан. Хар хоорайжыгаштын тудуунда «Бытмаш-

сервис» баазадан 10 кижилер база чуркчу мастерлер ажилдап турар. 2 трактор база 2 «КамАЗ» машиналар харны «Тайга» станциязындан сөөртүп эккеп турар.

Найысылалдың Хар хоорайжыгаштын кылып турар мастерлер чунгулап келген улуска таарымчалыг болуру-биле чамдык дош-биле шыптыганын турар улус эртер черлерни дош-биле эвес, а хар-биле шуткуп-сиилбип турар. Эң улуг чунгу база-ла ыяштан болур, чүгө дизе доштан кылып дээрже акшаландырышкын чок болуп турар. Ажил берге-даа болза, мында кижилер бүрүзү барык 24 шактын дургузунда ажилдап, найысылалга чараш Хар хоорайжыгашты тудуп бээр дээр карак кызыл ажилдап турар дээрзин мастер Г.Н. Алехин чугаалады.

План езугаар Хар хоорайжыгашты декабрь 25-те доозар турган, үстүндө айыттыганын шап-таазыннардан ону мастерлер 29-та доозарын аазап турарлар. Тос тостун соогунда ажилдап турар ажилдакчыларга шупту экини күзөп, Хар хоорайжыгаш үезинде тутуна бээринге бүзүрел каары артык эвес. А амдыызында чунгу чок-даа болза, бичин чаштар чаа музейнин эжинден чунгулап бадып турарлар.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ.

Чаа чылдың тыныжы чоокшулаар. Ам бир неделя болгаш кижилер бүрүзү Чаа чылды уткуп, йөрээл сестерни чоок кижилеринге сөглөп, бүгү-ле эки чүүлдерни кү-

зээр. Амдыызында хоорайывыс байырлал шинчи кирбзэн, чүгө дизе найысылалывыстың Чаа чыл елказы каастаттырмаан, мөңгө ногаан шиви тургустунмаан. Ынчалза-даа

Юбилей

ДООЗУКЧУ МӨГЕЛЕРИ-БИЛЕ ЧОРГААРЛАНГАН ЭРТЕМ ӨРГЭЭЗИ

Бистиң номчукчуларывыска, тыва хүрештиң аарыкчыларына «Шонхор» деп ат шагда-ла билдингир апарган. Ол дээрже кожавыс Моолдун найысылалы Улан-Батор хоорайда национал хүреш талазы-биле «Шонхор» институт-тур. Чоокта чаа ук институт тургустунганындан бээр 20 чыл болган байырлалын бедик деңгелге демдегеп эрттирген. «Шонхор» школазы Тыва Республикага национал хүреш талазы-биле кадрларны белеткээринге, тыва хүрештиң сайзыралына бодунуң улуг үлүг-хуузу кирип чоруур. Ук институтка кижизиттинген тыва доозукчулар национал хүреш тренерлери мергежилдиг Тываның аңгы-аңгы булуңнарында башкылап ажилдап турар. Ук байырлалга Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазының депутаты, Эрге-хоойлу талазы-биле комитетиниң даргазы Мөнгүн-оол Сынаевич Монгушка баштаган бөлүк төлөөлөр киришкеш, эеп чанып келген.

— Мөнгүн-оол Сынаевич, «Шонхор» байырлалының дугайында бистиң номчукчуларывыска таныштырып көрүңер.

— Бир-ле дугаарында, үнүп ораар Чаа чыл-биле «Шын» солундук номчукчуларына база сонгучуларымга изиг байырны чедирип, эрги чылдың экизи, чаа чылдың чедишкени өг-бүлелерге доктаап турар болзун деп күзээрин чөпшээрер көрүңер. Оруктуң узунун-даа, кыштың соогун-даа тоовайн, кожоларывыстың байырлалына киржир аас-кежиктиг болдус. «Шонхор» школазының доозукчулары Тываның арзылаң мөгези Андрей Хертек биле Тес-Хемден аныяк мөге Буян Суктар база Тываның Наадымының аът чарыкына ийи катап эрткен бора аъттың ээзи Виталий Эрес-оолович Ховалыг Тываны төлөөлөр четтивис. Школаның төлөөлери бистерни чылыы-биле уткуп хүлээп алдылар. «Шонхор» школа юбилейинге бир ай бурунгаар-ла белеткенин эгелзенин билип алдывыс. Школазының чээрби чыл иштинде кылган ажил-ижин, чедишкенин түннүн улуг хемчээлдиг номчу чырыкче үндүрген болдулар. Ол ышкаш, бо хүн-нерде школазының адын үндүрүп чоруур шилиндек өөреникчилерин шаңнап-мактаар, дээди, ортумак өөредилге черлеринге моол хүрешти суртаалдаар чижектиг хөй-ле организастыг ажилдар адалта-лып турда четтивис. Юбилейниң байырлыг хуралы болгаш эн-не солун кезээ чээрби чыл иштинде доостурган эн-не шилиндек 256 мөгениң аразында хүреш маргылдаазы-биле байырлал адалталган. Ук хүрешке бистиң мөгелеривис Андрей Хертек биле Буян Суктар база хүрештилер. Андрей Хертек үшкү салыгны чииги-биле ашкаш, дөрткү салыгга башкызы, Күрүне Гарьдизи Гантогтох-биле таварышкаш, буттадып алды. Буян Суктар бирги салыгга дыка шыырак мөгеге таварышкаш, чартык шак тутчуп келгеш, ол мөгениң аргазына алзыпты.

Хүрештиң үшкү салыы эгелээр деп турда, Тывадан келген төлөөлөргө сөс берген. Байырлалын таварыштыр Тываның бүгү-ле чонунун мурнундан байырывыс чедирип, Моолдун Наадымының он дакпыр чемпиону – Дархан Авырга, Күш-ажылдың Маадыры, хостуг болгаш самбо хүрештериниң Делегейниң каш дакпыр чемпиону, Олимпий оюннарының мөнгүн медальдың эдилекчизи, Моолдун болгаш ССРЭ-ниң спорт мастери, «Шонхор» институттун ректору, педагогика эртемнериниң доктору, профессор Хорлоогийн Баянмөнхке Улуг Хуралдың Хүндүлел бижикен сунарывыска, залда олурган хамык чон туруп келгеш, динитиг адыш часкаашкын-биле хүлээп алдылар.

Шилиндектерниң шилиндез болур дөрт мөгеге Күрүне Гарьдизи Баянмөнх Авырганың оглу Гантогтох, Күрүне Чааннары Бумбаяр, Ганбат база Күрүне начыны Өсөхбаяр артка. Бо хүрешке Ганбат

Чаан шүглүп, автомашина-биле шаңнатты. Улуг Авырганың оглу үжүр былаашты. Черле ынчаш хүрешти сонуургап көрүп олурарга, моол мөгелерниң белеткели, эът-ханы, хүрештиң аргалары, хамык ужу-дүрүмнерин сагып билири каракка кончуг көскү чорду.

— «Шонхор» школа дугайында чаа-чаа чүнү сонуургап билип алдыңар?

— Улуг Авырганың шагда-ла күзели – хүреш школазын тургузары. Баянмөнх Моолдун хостуг хүреш талазы-биле шилиндек команда белеткээр улуг тренер башкы болуп ажилдап турда, 1988 чылдың чазынында аңаа адааргаан кезек улус кызып-кыйып туруп бээрже, боду билдиришкин бижээш, ажылындан халажы берген. Ол-ла чылдың часты өттүр үстүкү черлерже каш катап кирип тургаш, белеткел кылып болгу дег бичи зал чөпшээрер алган. Аңаа эрги каш чадыглар тыптынып алгаш, национал хүрешке салымны он шаа өөреникчилер чыып, 1988 чылдың июнь 6-да баштайгы өөредилгезин эгелзэн. Тургузуп алган клувунун адын канчаар адаарын эш-өөрү, өөреникчилери-биле сүмелешкен соонда, өөреникчилериниң аразында эң бедик ат чаалаан өөреникчи мөгениң ады-биле адаар кылдыр түнелге келген. Ынчап кээрже, оларның аразында чүгле чаңгыс өөреникчи, бодунуң оглу Гантогтох 1986 чылдың Наадымына бичи оолдар хүрежинге шүггеш, «Шонхор» (тывалап Хартыга) ат алган, а арткаанары кандыг-даа ат чок болган. Кежээни өттүр Баянмөнх мөге хартыга дугайында хамык номнарны номчуп, оон-моон коптарып кээрже, куштар аразында эн-не дүрген ужура, узун назылыг, дидим, шимченгир куш хартыга болурун билип алгаш, клувун «Шонхор» деп адаан төөгүлүг чүве-дир. Бичи клуб сайзыраза-сайзыраза, 1995 чылда Моолдун Өөредилге яамызының тускай чөпшээрели-биле национал хүрештиң болгаш күш-культураның дээди өөредилге чери «Шонхор» болуп, чылда 600 хире өөреникчилерни хүлээп, тускай программалыг өөредилгени дөрт чыл уламчылааш, дээди эртемниң дипломнуг, «бакалавр» чадалыг доозуп турар апарган. «Шонхор» школада национал хүрештен аңгыда, хостуг хүреш, самбо, дзюдо хүрештерни өөредип турар болду.

— «Шонхор» школаны «Олимп» деп эде адаан деп турар, ол шын бе?

— 2008 чылдан эгелеп, «Шонхор-Олимп» деп эде адаттыг болду. Эң-не эки өөредилгелиг, келир үеде делегей ареназынга чедишкын чедип болгу дег дээн өөреникчилерин аңгылап, төлөвир чок өөредип, халас ашкырып-чегерип, чурттаар оран-сава-биле хандырып, «Олимп» баазында тускайлап өөредип турар. Өскээр чугаалаарга, олар дээрже, келир Олимпий оюннарның идегелдери болуп турар хире. Аңаа даштыкыдан болгаш Красноярск хоорайның

хүреш школазы шеф харылзаалыг ажилдап турар. Россиядан тренер башкылар ийи-үш ай болгаш-ла солчуп, өөредилгени чорудуп турар. Школаның хүндүлүг докторлары бедик атка дзюдо хүрештиң Кодакаша школазының үндезилекчизи Хара Ихожи Сан, ХХ чүс чылдың делегейниң шилиндек тренери Александр Дмитриевич Мендашвили, Олимпий оюннарының үш дакпыр чемпиону Б.Сайтиев, Олимпий оюннарының чемпионнары, Турциядан Ахмет Айк, А.Куц суглар төлөптүг болуп турар. Олар дээрже хүреш талазы-биле делегейниң тоолчургу улустарының санынче кирип турар мөгелер болгай. Бо

хүнде «Шонхор» школада Тывадан аңгыда, Иштики Моолдан студентилер база өөренип турар болду.

— Ректору болур улуг мөге-биле чугаа кылыр аргалыг болдуңар бе?

— Ийе, даартазында хүн тыва доозукчулары-биле бисти тускай чалап, элзэн улуг ажыктыг болгаш солун чугааны кылдывыс. Доостурган тыва өөреникчилеринге хамаарылгазы, хүндүткел бир онзагай болду. Чалаан черинге чеде бээривиске, уткуй кээп мендилежи, олуттарже чалады. Даштындан көөргө бурун тоолдарда маадырлар дег, аптара дег хөрээнде мөге кижиниң хамык үүжезин шыгжап алган чоруур-даа дег, кара-хүреш шырайы, шала сыпыгыр карактарында чалыы назын оду чайнаан, алдан беш харлыг дээр хире звес, кончуг чугаакыр, чазык кижиге болду. Бир-ле дугаарында, бистиң чалалгавысты ап, байырлалывыска кээп киришкени дээш, Улуг шаңнал дээш өөрүп четтиргенимни илередийн дээш, аяк шайже чалавышаан, чугаазын эгеледи. Моолда сөөлгү чылдарда хүреш школалары көвүдөп турары өөрүчүг-дүр. Оларның аразында национал хүрештиң сайзыралына «Шонхор-Олимп» школазы бодунуң чогуур үлүг-хуузу кирип чоруур, ам-даа кириер. Бистиң школавыс өскелерден ылгалыр алды онзагай шынарын бо хүнге чедир кадагалап чоруур. Бирээде, ай санында студентилер аразында 256 мөгениң хүрежин организастап эрттирип турар бис. Бирги салыгны ашкан мөгелер база оларның ай санында чедишкенин үнелеп, тускай деткимчени көргүзүп турар бис. Бо ай санында хүреш дээрже, чылда чаңгыс катап болур аймак наадымы-биле ден, харын-даа ажып турар, ол хире чидиг демиселге эртип турар. Ынчаарга, чыл-

ды өттүр хүрежип белеткенген мөгелер, чайгы дыштанылганында аймак наадымнарындан начын, чаан, арзылаң аттыг күзүн катап өөренип чедиң кээр. Ийде, «бакалавр» чадалыг дээди эртем чедиң алырындан аңгыда, хүрештиң теориязы биле практиказын кончуг шын ажыглап билир, хүреш талазы-биле шинчилел ажилдары чорудар, эртем ады камгалаар арганы долузу-биле бербишаан, моол хүреш шинчилээр эртем академиязын тургузуп алган бис. Бо хүнде 20 хире кижиге эртем чадазын камгалап алган. Үште, Моолда, хүреш институттар аразында национал спорттун үш хевирин (хүреш, ча-

Чугаа аразында, черле ынчаш улуг мөге алды деп санга дыка ынак хевирлиг деп чүүлү эскердим. Школазының алды онзагай шынарларын аңгыда, клуву бир-ле дугаарында алды айның алдыда тургустунган, «Моол мөгениң 666 аргазы» деп ийи томнуг бижээн ному, мунуп чоруур хөлгезиниң күрүне дугаары алдылар, соталыг телефонун дугаары база алдылар...

Чугаа кадында Тывадан дооскан өөреникчилериниң кымның кайда, кайы хире ажилдап турарын сонуургап айтырып, Андрей Хертек, Буян Суктар, Эрес Кара-Сал, Александр Хуурактың чедишкенингерге өөрүп, ада кижиге чагыын берип олурарын көөргө, чанында бо кижиге оларны чырык адааргал-биле көрүп магадаар чорду.

— Тыва, моол хүреш дугайында чугаа-соот болду ыйнаан?

— Делегейде национал хүреш-биле хүрежип чоруур ийи-ле чон барын онзалап демдегеп, моол хүрештиң сайзыралы база бир чадада үнүп келгенин бодунуң чижээнге деңгей аарак, чугаалады. Оң мурнунда чылдарда чаңгыс мөге каш чыл улаштыр шүглүп турган болза, ам чыл санында чаа аныяк мөге үнүп кээр апарган деп турар. Моол хүреш дүрүмүнге ай санында чыгыы ескерилгелер кирир апарганы, бир талазында моол хүрештиң шалыпкын хөгжүп ораында, ийи талазында удур-дедир демисел, харыысалга улгадып турары болур. Чугаа аразында тыва хүрешти база сайгаржып чугаалаштывыс, ажыктыг сүмелер-даа алдывыс. Авырга тыва хүрештиң уставы, дүрүмүн чонга таныштырбайн турарын, мөгениң алдар-адын илереткен тускай демдектиг, тыва берт кетпейн турарын, амалаар деп дүрүм амыдыралга боттанмайн турарын, тыва хүрешти хостуг хүреш чорудуу-биле чорудуп турарына таарзынмаан сеткилин илередирге, бо кижиге безин эпчок байдал тургустунуп кээр чорду.

— Силерниң бодалыңар-биле черле кожа чондан эки чүнү ап болгу дег-дир?

— Моол эр кижиниң сүлдизи бедик, чоргаар, хүндүлээчели каракка көскү-дүр. Улуг мөгениң «Национал хүрежисти моол биле тыва чон демнежи, делегей денелеринге көдүрер ужуруг бис. Ынчангаш ырма сынмайн, сырый, тудуш, кады ажилдаары тоң чугула» деп түннөп чугаалааң сөзүңгө каттыжып, тыва хүрешти сайзырадыр күзел-соруу, хей-аът кирип кээр чорду.

— Четтирдивис.

Түннел сөс орнунга.

Тыва хүрештиң эрткен төөгүзү, келир үези, чедишкени, четпес чүүлдерин солун-сеткүүлдерге бижип турар бис. Чажыт эвес, бис моолдар эвес бис, моолдарны өттүмнээли дээн кыйгырылгы материалдар үнүп турганын билер бис. Хүрешке хамаарыштыр харын-даа моол мөгелерден өөренип алыр чүүлдеривис хөй. Улуг назылыг хоочун мөгелеривистен арга-сүмө айтырып, эртемденнерниң санал-бодалын дыңнап, тускай дүрүм-саавыры бадылаар үе келген. Ол дээрже, Тываның хүреш федерациязының кылыр дорт хүлээлгези болгу дег. Шынап-ла, кайында келген иштики, даштыкы аалчыларны кайгадаптар тыва хүрешти сайзырадыр күзелдиг улус каттыжып, бо айтырыгны соңгаарлатпайн, чаңгыс демниг ажилдаар болза, чүге болбас деп. Тозан чылдар эгезинде кожоларывыстан аймак чергелиг мөгелер кээп, тыва мөгелерни девидедир турган болза, ам олар баштайгы салыгны ашпайн баар апарганын чоокта чаа «Сүбедей»-ниң бир чылдаанынга, өске-даа хүрештерге көргөн болгай бис. Ол безин Күрүне чергелиг мөгелерни даяндырып турар апарган бис. Аңаа сылдаглап оожургавайн, ам-даа бурунгаар сайзыраар ужуруг бис. Сайлык МОНГУШ чугаалашкан.

Редакцияның почтазындан

Тоогунуң арыннарындан

БАШТАЙТЫЛАРЫНЫҢ БИРЭЭЗИ

Иргит Чапсынович Шагдыржап 1899 чылдың январь 2-де Эрзинче кирген Сөөлчөр деп чинге хем аксынга төртүтүнген. Амгы Бай-Даг суурнуң үстүнге. Ада-иези яды болганындан бичизинде-ле Шыырап болгаш өске-даа байларга хөлечиктээн. Ооң намдарын «Араттың сөзү», «Чалың назынның оруу», «Всегда впереди», «Их не забудет Тува» болгаш өске-даа номнардан, болушкуннар календарларындан, солуннардан, архивтен көрүп болур.

Шагдыржап база-ла хөлечик Минчеймаа-биле өлгөн. Оларның уруу Бойдаан Баг-Дагга чурттап чораан, Кызылга чаңгыс-даа келбээн. Ооң уруу Улуг-Хемден чогаалчы Даржай Шооманың огу Мерген-биле өлгөн ыраажы Аида Иргитовна ол. Шагдыржап сугнуң прокурор болгаш болчукчу огу Чигжит-оол эрткен чылын Абаканга мөчээн.

ТАР Чазаның база арат намын удуртукчуларының 1932 чылдың август 14-те кылган даңызы Коминтерн архивинде чыдар. Ону төөгүчү докторуус Ю.Аран-чын 1990 чылдың февраль 8-те «Тувинская правда» парлана: «Шагдыржап – Генсек ЦК АРП, 1899 г. рожд., член партии с 1923 г., батрак, самоучка...». Ол, шынап-ла, каяа-даа, каяа-даа өөрөнмээн, ыңдыг хирезинде үжүк-бижик чогаадып, ном-дептер үндүрүп, Тываның бирги удуртукчузунга чедир ажилдаан. Билииниң бедии, чогаалчы салымы, организакчы талантызы ол хире деңгелге четкендир.

Моол, таңгыт, орус бижикти боду өөренип алган оол 1921 чылда арбан даргазынга томуйлаткан. Ооң хөй-ниити болгаш политиктиг ажилы оон эгелээн. Тес-Хем кожуунуң нарын бижик даргазы, Шүүгү яамызының хоолгалаар бижээчизи, Дээди судтун секретары, 1924 чылда аныктар ажилыңче шилчээн. Ол чылдың июньда Кы-

зыл хоорайның аныктарының бирги хуралы болган, аңаа И.Шагдыржап Тываның революстуг аныктарының эвилелин тургузар талазы-биле илеткел кылган. Ол-ла айда оргбюро тургустунарга, эвилел тургузарыңа белеткел, тайылбыр болгаш суртаал бүгү Тывага калбарган. Ону Шагдыржап башкарып турган.

Аныктар эвилелин тургузар хурал 1925 чылдың декабрь төңчүзүнде болган. Бо төөгүлүг хуралга (съездиге) Тываның Революстуг аныктарының эвилели тургустунган, ону удуртукчу органның – Төп Комитеттин баштайгы даргазынга (секретарыңа) Иргит Шагдыржап соңгуткан. Ол ооң соонда болгулаан дөрт съездиге улаштыр-улаштыр ТК-ның секретарыңа соңгуткаш, 1929 чылда болган намын сески улуг хуралыңа (съездизинге) арат намын Төп Комитетинин Чингине секретарыңа соңгуткан. Тываның бирги удуртукчузу болур бо албан-дужаалга ол дараазындагы съездиге база катап соңгуткан. Арат намын Төп Комитетинин Чингине секретары И.Шагдыржап улуг аарыга таваржы бээр, ооң орнунга КУТВ дооскан С.Тока олурупкан.

И.Шагдыржап Москвага эменмишаан, Тываның элчин черинге секретарьлап турган. А Чингине секретарь тургаш, ТАР шерииниң Кол командылачызы болбушаан, Чингине штаб чөвүлелин база даргалаан. ТАР-нын ССР-ге каттыжарыңа чедир нам ТК-ның кежигүнүңе ол соңгуттуруп келген.

Тывага аныктар эвилелин үндөзүлгөсү болгаш тургузукчузу, бо эвилелдин Төп Комитетинин баштайгы даргазы, нам ТК-ның 1929-1933 чылдарда Чингине секретары, «Шын» солунун моол дылга 1925-1930 чылдардагы редактору Иргит Чапсынович Шагдыржаптың төртүтүнгенинден бээр 2009 чылдың январь 2-де 110 чыл болур.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

КОМСОМОЛГА ДАДЫККАН МЕН

Комсомол ажылындан үнген дыка хөй төлөптиг удуртукчу кадрларны бо чүүлүмге сактып адап көрейн. Бир-ле дугаарында хып дээн чалымы назын-дан эгелеп, 10 ажыг чылдарда Тываның комсомол организациязын билдирит удуртуп, ВЛКСМ Тыва обкомунун бирги секретары чораан, республикада хундүлүг, күрүнө ажылдакчызы Григорий Чоодуевич ат салган. Ол доктаалдың бир хоолгазын ам-даа шыгжап, камныг кадагалап чор мен. Григорий Чоодуевич кончуг чончу, чугаакыр, биче сеткилдиг, ажык, олут орбас ажылдаар кижиге чораан. Бистиң комсомол организациязыңа келгенде, малчын коданнарны, фермаларны, хову турлагларын кезири, школа, клуб, ясли-сад, садыг-магазин дээш, кирбес-барбас чери, ужуражып-чугаалашпас кижизи-ле чок. Чонун амыдыралы дээш ажылга бүгү сеткилинден бердинген удуртукчу чүве. Григорий Чоодуевич Тываның бирги удуртукчузунга комсомолдан шилиттинип үнген. Ол 18 чылдар дургузунда партия Тыва обкомунун бирги секретарыңа ажылдаш, республиканың социал экономиказын хөгжүдеринге, ооң хөй националдыг чонунуң найыралын быжыглаарыңа улуг салышкынны кириген удуртукчуларның бирээзи деп санаар мен. Комсомолдан депшип үнген нерин аразындан Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак, Донгак Сарыкаевич Март-оол, Чылбаа Хелеевич Ооржак, Марат-оол Идамович Ондар болгаш өскелер-даа райком секретарьлап, кожуун даргалап, кандыг ажылды кылбады дээр. ССРЭ-ниң, Россияның, Тываның, кожууннарның, сумуларның депутаттарыңа соңгутуруп чораан оолдар, кыстарны хөйү-биле адап болур.

Мээң эрткен комсомолчу амыдыралым база солун. 1950 чылдар үзүндө Чыраа-Бажыңа «Коммунизмче орук» колхозтун комсомол эге организациязыңа 18 комсомолчулар турган, эге организация секретарыңа мени сонгаан. Бир чыл хире болганда, кежигүннеривис 40 оранчок ажа берди. 1961 чылда «Чыраа-Бажы» совхозту тургускан соонда, 1962 чылда комсомолчуларымыс саны 270 хире

кижи турду. Колхоз-совхоз үзүнде бүдүрүлгениң кол күжү — комсомолчу-аныктар боор чүве. Комсомол комитетинин секретары кижиге болганымда комсомолчу-аныктарның бригадаларын тургузар дугайында санал үндүрдүм. Совхоз директору Александр Карамачев Түрген-оол-биле партком секретары турган Хунажык Мамын-оолович Монгуш олар мээң саналымны дораан деткээш, Улуг-Ховуга комсомолчу-аныктарның хойжу бригаданың төвүн тудар черни шилири-биле тускай комиссияны совхозтун кол зоотехниги Сайын-оол Ондарны баштады тургускан. Малчыннар аразындан анык болгаш дуржулгалыг кадрчылар шилиттинген. Тудуг шалыпкын чоруп турган. 7-10 класстар дооскан анык оолдар, кыстарны мал ажылыңче кыйгырып турдувус. Хорумнуг-Кежиге комсомол эге организациязының секретары турган Дакчат-оол Хүргүл-оолович Ондар боду бо ажылды башташ, элээн каш аныктарны малчыннар кылдыр хүлээп алган. Кинин-оол Седенович Донгак, Очур-оол Монгуш, Ким-оол Сумбуевич Хомушук, Борис Шыдыраевич Куулар, Сумбакай Биче-оолович Монгуш, Шагыр-оол Амырбитович Куулар, дуржулгалыг хойжулардан Седен Дембирелович Донгак, Шыырап Даңзымаевич Хомушук, Чола Монгуш оларны база дагдыныкчылар кылдыр бригада кежигүннеринге хүлээп алган. Комсомолчу-аныктарның хойжу бригаданың төвүңе чуртталга бажыңарын, чунар-бажыңны, кызыл-булуң бажыңны, 2 кодан хой кирер кажааларны болгаш кудукту ынчан туткан. Бригаданың хойжуларының ажылының үре-түннели баштайгы чылдардан эгелеп көстүп эгелээн. Комсомолчу хойжулар Борис Шыдыраевич Куулар, Шагыр-оол Амырбитович Куулар олар 100 төрүүр хойдан 110-115 хураганнарны камгалап алганнар. Ким-оол Хомушук, Дакчат-оол Ондар, Сумбукай Монгуш 2-3 кг дүктү бир хойдан-на кыргып алганнар. Комсомолчу путевка-биле хөй-хөй комсомолчу-аныктар колхоз-совхоз бүдүрүлгезинче дидим, идепкейлиг чоруп турду.

Комсомолчу-аныктарның Шык-Бажы сүт-бараан фермазы-

ның күш-ажылчы коллективи республикага ат-сураа билдингир мурнакчы болуп турду. Комсомолчу саанчылар Таан Дамбаалаовна Кара-Сал, Кувискаал Хомушук, Өшкү-Саар Хандыевна Монгуш, Олуй Даятовна Ооржак болгаш ниитизи-биле 20 хире саанчылар бир саар инектен-не чылда ортумаа-биле 2000-2500 литр сүттү саап турду. Өшкү-Саар Монгуш «Хундүлелдин демдээ», Таан Кара-Сал, Кувискаал Хомушук олар «Ленин» ордени-биле шаңнаткылаан. Кувискаал Хомушук ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутатыңа база соңгуттурган чүве.

Дагыр-Шеминиң комсомолчу-аныктарының хову-трактор бригадасы тараа, кукуруза, картофель өстүрер талазы-биле база көскү черни ээлеп турган. 1960-1963 чылдарда тараа культураларының бир гектарындан 32-33, кукурузаныңындан 325-335 центнер ногаан мас-санын дүжүдүн ап турду. Дыка хөй бүдүрүлгениң анык мурнакчылары ВЛКСМ ТК-ның, обкомунун, райкомунун хундүлел бижиктери, хөрек демдектери-биле шаңнадып, халас путевкалар-биле Москва чедип, курорттап, туристеп-даа турган чүве. Ол чылдарда аныктар болгаш комсомолчуларны комсомол организациялары эвилелдеп, шөфтээшкinnerни, суботниктерни доктаамал организастан турган. Бот-тывыңгыр уран чүүлге, күш-культура, спортка аныктар дыка идепкейлиг турду.

Комсомолчу чылдарымыс ам сактып бодап ораарымга, дыка-ла солун турган-дыр. Мээң-биле кады ажилдап турган эштерим Маадыр-оол Доржу-Сембиевич Донгак, Зоя Санчаевна Ооржак болгаш өскелер-даа комсомолдун дагдыныкчылары, кончуг организаакчылар-дыр. Ленинчи комсомол бодунун тургустунганындан бээр төөгүлүг 90 чылын демдегеп турары-биле комсомолга ажилдап чораан Тывада бүгү эш-өөрге байырымны чедирип ор мен.

Ленинчи комсомолдун эрткен оруу балалбас, кылып бүдүрген ажил-херээ уттундурбас бооп артар.

Оолак КАРА-САЛ,
комсомол ажылының хоочу.
Чыраа-Бажы сумузу.

С.Сарыг-оолдун 100 харлаанынга

ААЛЧЫЛАРЫМ — ЧОГААЛЧЫЛАР

— Силер Эрзинге өскөн хире-дир силер, Томочка — деп, Александр Адольфович догааштырды. Ооң черле чаңы ыңдыг, улустун чугаазын ылаптып дыңнап, оларның алыс үнген чер-чуртун улуг-даа бергедээшкин чокка тодарадып аптар.

Степан Агбаанович Сарыг-оол хажызыңа турар эвес, бодунун билир шаа-биле моолдап чүве чугаалады. Ол Өвүр кижизи, дөрбөттер-биле ойнап өскөн, а Тамара калгалап моолдаар-ла болгай. Эки билишпедилер.

Ол аразында чем болу берген. Александр Адольфовичиниң сүмези-биле тар кукняга эвес, залда төгерик столга олуртуптусту.

— Томочкага чүнү сүмелээр бис — деп, Пальмбаа айтырарга, Олег Карламович япон дипломант дег ээлгир чаңы-биле ооргазындан «Айгашет» дээр кызыл арага уштуп эккелди.

— Эки эзир тевер, эки эзир чооглаар! — дээш Александр Адольфович дашканы долдурга, Тамарага ийи холдап сунду.

Ынчап турувуста, чаа-ла өл-

шаар Аяс ыглай бээр, Тамара ынаар халыды, бис ашактар, үлүвүстү эскет чокка апкан бис. Дүлгөн эт четчир, ужа-төш чок дээрден башка, бичи-даа шылываан мөң мөчүлөр. Болганчок-ла кады шайлаар улус аразыңа нары-шээр турар эвес, шупту аңчылар, шупту малчыннар болгай бис.

Степан Агбаанович амыр-ла болгай, ыыт чок олурар эвес, бир-ле чүвени тыпкан, бир-ле чүвени саналдаан чоруур кижиге болгай. Александр Адольфович ону билир, «артистин» канчаар чаңнап келирин ала-чайгаар манагына бээр эвейикпе.

— Балыктап көрээ, дер, эштер — деп, Степан Агбаанович саналдады. — Улуг-Хемниң ала-бугалары кыштагда кыстар ышкаш куннук хейлер болбааже, бисти чоктай берген боор, сарыккан хөөмейи сад аксында турган-даа ышкаш.

— Ынчаар болза, шыйлашкын херек, хөй-ле шыйлашкын болза, хөйү хөмелээр бис, көөр-даа силер — деп, Александр Адольфович хөөреді.

Сыырткыш баштары чугаа үндүрген кижиниң бодунда болган, оон башка ыңдыг чугаа кайын эгелээр. Удазыны кижиге бүрүзү боду хендирден кадып алыр дишкен, а сыптарны алаактан кезип алыры-биле Олег Карламович аңчы донгураан куду баштандыр хавындан суйбап көргүстү.

Чоруур апарган бис. Тамара Аясты хепериккен. Кижиге бүрүзү-ле тудуксаар, а ол ыглаар, чаш хаваан сүрлүү кончуг кылдыр дүүй бээр.

— Хирин кескен иези-даа берге-ле кижиге болган боор — деп, Степан Агбаанович чаа-ла догааштырды. Шынында-ла ыңдыг чүве, бистер, аныктар, билер бис, бо-жуур бажыңның улуг эмчизи Федорович үргүлчү ажынып чораан ышкаш көстүр кижиге.

— Мен билер мен, автовокзал чанында эрикте шыйлашкыннар эжен эндерик турар чүве — деп, Александр Адольфович мындыг. — Шаанда бир катап Салчак Калбак-Хөрекович-биле оон эмгежоту казып алган бис.

— Ол-даа ыңдыг-ла боор — деп,

Степан Агбаанович септи кеже халаан соонда, инек мыяа алдындан эндере чыып тур. Александр Адольфович малгаш коптарып турган ыяжын октапкаш, Олег Карламовичиниң соондан септи дөңгелчиктер баштап кеже халыды.

Ол аразында Тамара оглун куслактап алгаш, хая көрнүп турупкан. Дүлгээзиниң кыс боор: кичээниң хаара тудар аргаларын тергип билир! Карак чивеш аразында шупту-ла ооң чанынга чыгы хонуп келген бис.

— Бо оолдун караа ириней хона берип-тир — деп, Тамара бурузунуп чугаалады.

— Чаш кижини эпчок ап чораан боор бис — деп, Олег Карламович догааштырды.

— Кажан үнген кижил, ай четпээн уругну өгдөн үндүрбес дээр кай — дээш, Степан Агбаанович алгырыпты — Иви, чаптанчыын ыңай, доң ада! Бышпаан ада! Чиг ада!

Александр Адольфович олче чемелеп көрдү, а Степан Агбаанович мырыңай хензиг чүве кыны берди. Ындыг таварылгада Степан Агбаанович характерын чивеннеди бээр: аарыгдан бе азы эдипкен аксын чазамыктаарының овузуну бе, ону чедир уктаваан мен.

Алдын-оол ДАРЖАА.
Кызыл хоорай.

Ынчаарда мээң багай чаңгыс бөрээл бажыңымга улуг чогаалчылар кирип келген. Оларны мээң өөм ишти Тамара Дүлүшевна-даа чалаваан. Кожавыста Чогаалчылар эвилелинден мен бодум эдиртип эккелген мен. Кижиге дүжүңге кирбээн улус кирип кээр, Тамара-даа дүвүрөп эгелээн, ыңчалза-даа Александр Адольфович Пальмбаа ону оожургадып, элдек-эвилел чаңы-биле өпейлээр чыгыгы тур.

— Ажырбас, ажырбас, Томочка. Баш удур сагындырып деп чүү боор, Тыва чурту ышкыжыл, чаңгыс аал ышкыжыл бис. Ээн сарыг ховуга баш удур сагындырыг чокка ара-лажып келбедивис бе, Алдын-оолче чиктиг көрбөңер даан — диди.

Александр Адольфович кылаң баштыг күдерзимээр, чаңы кончуг чымчак кижиге чүве. Ол кымны-даа дораан оожуктуруп шыдаар. Кызып-кызып тываалап чугаалаар, домаанга бир-ле каттырыңчыг аянны тып алыр чаңчылдыг.

Белеткенир-даа чүү боор, белен газты кыпсы каапкаш, сакпыңга суг куткаш, тыва езузу-биле чүстериңден адырып каан хой эдир дүлүптүм. Олег Карламович Сагаан-оол шалыпкын аңчы чаңы-биле бүдүү үнө халааш, подвалда садыгдан ийи шил водканы эккелгеш, чем столунуң кырынга салып каан.

«ЫРЫ-ШҮЛҮКТҮН ДҮЛГЭЭЗИНИ»

● Уран сөстүң байырлалындан репортаж

Эрткен субботада Ак-Довурак хоорайның Кадыр-оол Сагды аттыг Культура ордузунга «Ыры-шүлүктүн дүлгээзини» деп солун кезжээ болуп эрткен. Уран сөстүң бо байырлалынга чогаалчылар Александр Даржай, Шаңгыр-оол Суваң, Алексей Бегзин-оол, Мария Күжүгет, Саяна Өндүр олар хүндүлүг аалчылар бооп киришкен. Байырлалдың кол организацкызы В.В.Путиннің 100 муң рубль шаңналының лауреады, «Төлгээ дүшпес чажыттар» шүлүк номунун автору, «Мажалык» чечен чогаал каттыжышының удуртукчузу, Ак-Довурактың ийи дугаар школазының башкызы Лидия Хорагаевна Ооржак болган.

Культура ордузунун сценазының көжегези ажиттынары билек уран чараш, чечен-мерген тыва дылывыста шүлүктөр чаңгыланым-ла үндү. Ак-Довурак хоорайның 1, 2, 3, 4 дугаар ортумақ школаларының тыва дыл, чогаал башкылары ээлчештир чыскаалыпкан бирде бирээзи, оон өскези шүлүктөп турда, дыңнаарга тааланчыын. Ак-довуракчылар мындыг байырлалды бир дугаар эрттирип турары бо боор. Концерт-шии, оюн көргүзүлгелерни артистер удаа-дараа эккеп көргүзүп турар, ынчалза-даа уран сөстүң байырлалынга киржип, хөй чогаалчылар, шүлүкчүлөр-биле ужуражып деп чүве, шынап-ла, ховар таварылга. Көрүкчүлөр-даа хөй болду.

Башкарыкчылар Лидия Ооржак, Сайсуу Монгуш, Олимпиада Бегзи өткүт, тода үнү-биле сценаже аалчыларны чалапты. Тываның Чогаалчылар эвилелинің баштаар черинден Алексей Бегзин-оол, «Улуг-Хем» сеткүүлдөн Шаңгыр-оол Суваң байыр чедиргеш, тыва дыл башкыларынга тыва чогаалчыларның номнарын болгаш «Улуг-Хем» сеткүүлдүн сөөлгү үндүрүлгелерин белекке берди.

Уран сөстүн начыны Александр Александрович Даржай ак-довуракчыларга байыр чедирип, сөс алды:

— Бүгү Россияга асбестиг деп алдаржаан Ак-Довурак хоорайда уран сөстүн кайгамчык байырлалы болуп турар-дыр. Өөрүп тур мен. Ону организастан турар Лидия Ооржактың «Төлгээ дүшпес чажыттар» деп номун редакторлаан кижин мен. Бир дугаар арында-ла «Чалымы назын» деп шүлүктү номчааш, орта эвес салым-чаянның шүлүкчү төрүттүгөн-дир деп эскердим.

Эмиг дилдэн эзирик дег кенен, эзер салбаан кулунчак дег, хөөрем, дүлгээзинниг чалымы үем ыраан, дүдүскекте аржыыл чайып арткан.

Чаңгыс суурга саглаңайнып өскөн чажыттарым сылдыстар дег, тараан.

эң-не баштай болчашканым оолак ээптеке мени манап кыраан.

Улуг олчага душкан мерген аңчы дег, Лидия Хорагаевнаның шүлүктөрүн номчааш, дыка-ла өөрзөн мен. Чаңгыс кезжээ-ле оон шүлүктөрүнүн шуптузун номчуп таныштым. Бо кээрде уран сөстүн байырлалында чалалгазы-биле каттай ийи дугаар номунче кирер шүлүктөрүн тутсуп берди. Чаа чылдан бээр ол чырыкче үнүп-ле кээр боор. Баштайгызындан дудак чок бижитинген ном-дур деп үнелескедим. «Чогаалдыкчы хей-адыңдан черле дүшпө» деп йөрээл салыр мындыг кижидир мен. Чогаалчылар мындыг улус-ла болгай бис, карманы-выста кыңгырт дээр көпей чок чоруур бол, сагыш-сеткиливис аажок бай.

Кадыр-оол Сагды аттыг бо улуг Культура ордузунга 1981 чылда Красноярск хоорайдан келген чогаалчы коллегам Николай Еремин-биле кады бо сценаже үнүп турганымны сактып келдим. Кончуг идер чалымы үемде, бо сценадан шүлүктөрүн номчуп турумда, чамдыктарыңар дыңнаан-даа чадавас боор. Ам база каш одуруглардан номчуп бээйн, мындыг чараш байырлалда келген кижин шүлүк номчувакка кайын боор.

Улуг таскыл бажын орта Улус мени аппарып кааш, Хемче дүжүп бады баргаш,

Кезээ шагда уткан-даа дег... Элдеп-эзин бодап бодап, Эдерең олурумда, Эжик-хаалгам коңгажыгы Эдискилей кыңгырады. Ак-Довурак хоорайда Ындын үнүгү шүлүкчү кыс Ыры-шүлүк байырынга Аалчы бол деп чалаан болду. Кыштың хары эзилген дег, Кызыл роза чазылган дег, Сеткилимни «чөргөзэн доштар» Чеңнер болуп сөктүп батты. Шүлүк-ыры дүлгээзини Чүлдү-чүрээм чүглей каапты. Дөрт ханага кыстырыпкаш, Төөрээр чыгыгы орган бодум, Сагышымның чинчилерин Чазы шапкаш, соруң кирип, Хей-ле Адым муна каапкаш, Хемчик уунче чүгүртүпүм —

деп, Александр Александрович өөрөнгөн аайы-биле ындының аян-биле чугаалап доозары билек, көрүкчүлөрүн демниг адыш часкашкыны залды дола берди. Баштайгы лириктиг шүлүктөрин база чогаалчы көрүкчүлөргө чаптанчыг, чараш кылдыр номчуп берди.

Тываның Улустун чогаалчызы Черлиг-оол Куулардан чүгүлүг одуругларны чогаалчы Шаңгыр-оол Суваң кыйгырып берди:

Салим акый хүннеринде Чаа чылдың чазын баар мен. Чыргакының сырыны дег, Чымыраарты эстеп келир Хорагай дег шүлүктөрин Хойлал алгаш манап олур. «Төлгээ дүшпес чажыдывысты» Төлээ Суваң сөглөп четсин.

«Тыва» Күрүнениң телерадио-компаниязының журналисти, Тываның Чогаалчылар эвилелинің кижигүнү Саяна Өндүр Лидия Ооржактың «Черликпей» деп шүлүгүнө сайгарылганы кылбышаан, бодунуң бижээн шүлүктөрүн ак-довуракчыларга номчуп берди.

Ат-сураа республикада билдингир апарган чечен чогаал каттыжышының «Мажалыктың» кижигүннери: Маадыр Хомушкун, хирург эмчи; Анатолий Монгуш «Ак-Довурак» солунунун редактору; Сергей Күжүгет, чолаачы; Эльза Ооржак, библиотекар; Тарак-оол Бөвей, пенсионер; Начын-оол Күжүгет, сарлыкчы; Сайлык Монгуш, башкы.

— «Мажалыктың» удуртукчузу Лидия Ооржакты аажок дыңнаар,

хүндүлээр «өөреникчилери» улус бис. Чогаалдарывысты-даа ол эдехере тыртып бээр. Мындыг ыры-шүлүк байырлалы эрттирер деп оон идеязын изиг күзеливис-биле деткидивис. Хөй чогаалчылар ырак-узак оруктан чалданмай аалдап чедип келгенинге дыка-ла өөрүп тур бис. Номдан номчууру бир өске болгай, а чогаалчының бодун дыңнаары чүдөн артык күштүг дээштиг.

Айда бир катап, чамдыкта ийи-даа катап кичээлдээр чаңылдыг улус бис. Кичээл санында черле куруг эвес, эвээш-бичии-даа бол, артыңчактыг кээрин удуртукчуус негээр, ону күүседир дээш кызып чоруур бис. Лидия Хорагаевна шүлүк бижирер дээрге, бижип; Мөңгүлек бажы үнээлинер дээрге, ол улуг тайга кырыңче үнүп; Сарыг-оолдун коңпазы-биле Өвүр Торгалыг, Ары-Торгалыг чедээлинер дээрге, чүгүвүс чүктөпкеш, оон соо-биле басып-ла олар мындыг улус бис — деп, «мажалыкчылар» баштактаны аарак, шору мактан-дылар эвеске. Иденкейжи улус бо, шынап-ла, энергия-күжү кыптыгып чоруур, эр хейлер. «Мажалыкчылар» сценадан чаа чогаалдарын номчуп, Сергей Күжүгеттин сөзүңге Анатолий Монгуштун аялга бижээн «Часгыс уругларым» деп ырызын бараалгалтты.

Уран сөстүн байырлалының база бир аалчылары — Бай-Тайганың «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжышының кижигүннери Светлана Самбий-оол биле Наталья Салчак «мажалыкчыларга» байыр чедирбишаан, боттарының чаа одуругларын бараалгалтты. Бай-Тайганың ховар дээн талантылыг шүлүкчү огулу Сарыг-оол Салчактың өөнүң ишти, хоочун башкы Өшкү-Саар Серенмааевна «мажалыкчылар» биле «мөңгүлекчилерниң» ажил-амыдыралындан солун сактышкыннары сактып, оюн-баштаа-биле хөй көрүкчүлөрүн өөрттү.

«Мажалык» чечен чогаал каттыжышының баштайгы удуртукчузу, журналист, чогаалчы Чкалов Сааяевич Мандының чылыг сестер-биле сактып чугаалажып одувус. Улуг коллегавыстың эгелеп каан ажилын аныктар уламчылап турары өөрүнчү. Лидия Ооржактың мурнунда «Мажалыктың» удуртукчузу турган шүлүкчү, ам ТКУ-нун башкызы, Россияның Чогаалчылар

эвилелинің кижигүнү Мария Күжүгет «мажалыкчыларның» болгаш оон амгы удуртукчузунун дугайында база-ла чылыг сестерни чугаалап, байыр чедирди.

Шүлүкчүлөрүн шүлүктөри-биле чергелештир бот-тывыңгыр артистерниң ыры-хөөмөйи кутулуп турду. Украинага болуп эрткен «Хаан-Херети куш» делегей чергелиг мөөрейниң ийиги шаңналының эдилекчизи Андриан Өпей хөөмөй-сыгыды, ыры-шоору-биле көрүкчүлөргө аян тутту. Улаштыр ол Степан Сарыг-оолдун «Чылдың дөрт эргилдези» деп чогаалының уран номчулганын бараалгалтты. Салым-чаянның кижин дөскө салым-чаянның болур дижири-ле чөп. Бо аныак оолдун шүлүк номчуурунун чаражык!

Түннеп чугаалаарга мындыг: ак-довуракчылар аалчыларын төлөп-ти-биле уткуп, хүндүлөп, солун программалыг концерт оюнун-даа бараалгалтты. Хоочун башкы, Ак-Довурактың 4 дугаар чаа школазының директору Зоя Сагдыевна Дүктен-оол Александр Даржайның сөзүңге бижээн ава дугайында чараш ырызын профессионал артистерден дудак чок ырлады. Чогаалчы ол дораан тура халааш, Зоя Сагдыевнага бодунун номнарын белекке тутсуп, өөрүп четтиргенин илеретти. Шаңгыр-оол Суваңның «Оглумга» деп шүлүгүнө бижээн чараш ырыны Ак-Довурактың уругларын уран чүүл школазының башкызы, билдингир аныак ыраажы Сайсуу Монгуш ырлады. Аныак ыраажылар Олимпиада Бегзи, Сергей Хертек уран талантызы-биле хөйну магадатты. Өөреникчи бичии уруглардан эгелээш, хоочун башкыларга чедир киришкен ыры-шүлүктүн дүлгээзининг байырлалынга улуг сонугал-биле кириш-тивис.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Тываның күрүнө шаңналының лауреады Надежда Наксыл биле Тываның база Россияның алдарлыг артизи Анзат Куулар ыры-шүлүгү, баштак оюн көргүзүү-биле, ТР-ниң композиторларының чогаалдык эвилелинің даргазы Амыр Хоюган гитаралап ырлавышаан, кезжээни улам аян киридилер.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Янзы-бүрү тоогүлөр

Делегейниң аңгы-аңгы чоннарының Чаа чыл уткуур чаңчылдары

хүнүнде, чаа хеп кедип алырлар.

Чоннун чугаалап турары-биле алырга, Чаа чылдың дүнезинде янзы-бүрү хуулгаазынар болур деп турар. Оон чамдыызы суг-биле хамаарылгалы. Италияда тоолчургу чугаа бар — Чаа чылдың дүнезинде бир черниң бичии хемчигежи агымын карак чивеш аразында тургузупкаш, алдын болу бээр дээр.

Ол чурттуң чону сывынга кургай берген виноградты албан чип алыр чаңчылдыг, чүге дизе сарыг виноградың борбак каттары алдынга дөмей болуп турар. А чоннун чугаазы-биле алырга, кым эң-не хөй кат чип алырыл, ол хөй акша ажилдап алыр барымдаалыг. Ол ышкаш виноград — кадыкшылдың, узун назын назылаарының, менди-чаагай чоруктуң демдээ. Чигирзиг кылыгларны кылырда, далганыңче албан ары чигири биле янзы-бүрү тооруктуң хевирлерин холуур болгаш мүнүн чечевицадан, чуургадан, тооруктан кылыр, чүге дизе чуурга биле тоорук борбак демир акшага дөмей болуп турар.

Виноградтың сывы хөй-ле аңгы чурттарда өг-бүлениң аас-кежин, кадыкшылын көргүзөр демдээ.

Ынчангаш чаңчыл езуугаар Чаа чыл дүнезинде шактың согуу-биле бир винограды чивишаан, иштинде күзелдерин чугаалап турар — бир бодаан күзел-ле чаа чылдың ай бүрүзүңге дүгжүп турар.

Болгарияда Чаа чылды уткууру-биле аалчылар болгаш чоок төрелдер столунга чыгып кээрге, бажың бүрүзүңге 3 минута дургузунда чырык өже бээр. Шак ол өже берген кыска үени — Чаа чылдың чыттажышкыннар минуталары деп санап турар. 3 минута дургузунда үргүлчүлөөн караңгыда Чаа чылдың чыттажышкыннарын чүг-ле караңгы, чажыт кылдыр, шыгжап артып калыр.

Британ ортулуктарында Чаа чылды тускай чаңчыл-биле эгелээр делгеренгей. Ол болза эрткен чуртталганың келир чаа чуртталгаже шилчип кирери болур. Чаңчылдың кол утказы: кажан 12 шак соп эгелээрге, бажыңның артыы эжинден Эрги чыл үне бээр кылдыр ажыдып алыр, а шактың сөөлгү согуу-биле мурнуу эжиктен Чаа чыл моорлап кирип келир кылдыр ажыдар. Британ ортулуктарының чонунун чаңчыл болган Чаа чылдың суксуну — пунш. Оон тур-

гузуу өскерлип турза-даа, 5 компоненти албан кирип турган (индий «панча» — «пята» деп сөстен-не укталган): кандыг-даа виноградтан кылган арага (колдуунда шампанское), арага азы ром, шай, чигир, лимон чулуу. Пуншту мөңгүн савага хайындырар. Ол ышкаш Чаа чылдың бир дугаар хүнүнде стол аш-чем-биле бай болур болза, онзагай демдекти көргүзүп турар, чүге дизе ол чыл дургузунда аш-чем-биле элбек болур.

Польшада аныак уруглар, оолдар чыгып алгаш Чаа чылдың дүнезинде делгеп каан столже олурарынче далашпастар, ол дүне эң-не солун болуушкун — төлгелээр! Стол шывының адаанче хөй эвес сигенни суп каар, оон чүг-ле уруглар сиген сывын чаңгыстап ушта тыртарлар. Кымның сывы эң-не узун болурул, ол эштеринин аразындан мурнай өгленир. Кымга кадыг-даа болза сыйылбас, эглинчел сып таварышса, оон өөнүң ээзи оожум, кижин аайындан эртпес кижин болур. Кадыг, сыйлычал болза, кыс кижин өөнүң ээзи-биле эпчөптүг чурттаар деп бодаар болза, бодун туттунуп билер болур ужурул!

Бажыңче кирерде, шупту идиктерин уштуп алыр, оон чыылганнарын аразындан бир-ле кижин кымга-даа билдиртпейн, идиктерниң эштерин солустур салгылап калыр. Кымнарын идиктери эжикче чоок болур болза, олар мурнай өгленирлер, а өскелери идиктерниң эштерин таптып көөрлер — шак мынчалдыр кады чурттаар эжин тып ал болур.

Норвегияда Чаа чылдың 12 шагы соп эгелээр мурнунда өг-бүлениң шупту кижигүннери саазын-нарга боттарының күзээшкыннерин бижип алыр. Шактың бир дугаар согуу — белең болурунун медээзи! Ол үеде кончуг дүрген саазынны өрттедиптер. Бир эвес саазын шактың сөөлгү согуу-биле деңге төндүр өрттөнип каар болза, бодап алган күзелдер боттаны бээр.

«Женские страницы» журналдан очулдурган.

Нидерландының болгаш **Бельгияның** область бүрүзүнүн Чаа чылда вафлизи болгаш печенье тускай хевирлиг болур. Нидерландыларның ылгалдыг «слем» деп Чаа чылдың суксуну база бар. Ону кылырда, изиг сүтче шай, чигир, корица, лимоннун картын, шафран, гвоздика, мускаттыг тоорук холуур. Фландрияда дүштеки чөмгө рис, хаарган эт болгаш пудинг белеккээри чаңчыл болу берген. Бо чурттарның ылгалы чүүлү — печенье-лерни, вафли-лерни, хлебтерни бир тускай, янзы-бүрү хевирлиг кылып алыры. Чаа чылдың тортары шевир каас-талгалар болгаш йөрээл бижиктер-биле онзаланып турар.

Италияда Чаа чылды уткуурда, эртип турар чылда чыгылы берген бүгү-ле эрги, багай, муңгаранчыг чүүлдерден хосталып, адырып алыр болза эки деп санап турар. Ынчангаш Италияның чону декабрь 31-ниң дүнезинде Чаа чылды уткуур 12 шак үезинде сонгазындан эрги эт-херекселдерни, аяк-сава, эт-септи-даа болза-үндүр-үк-тар чаңчылдыг. Чаа чылдың бир дугаар

Тываның каайлы черинде

СЕЗОН «АЖЫТТЫНГАН» СООНДА...

Соок дүшкени-биле Россияның база Моолдун ак сеткилдиг эвес сайгарлыкчыларының ажил-чорудулгазы идепкейжи эгелзэн. Чогум-на күстүң сөөлгү айларында эът болгаш дириг малдың контрабанда сезону «ажыттынары» херек кырында көргүзүп турар.

Тываның каайлы черинин база Россияның федералдыг айыл чок чорук албанының Тыва Республикада кызыгаар эргелелинин ажилдакчыларының истелге-оперативтиг хемчеглери чедишкениниг чоруктанының түнелинде, Россия Федерациязының девискээринче хоойлуга удур 98 шээр

малды (өртек үнези 294 муң рубльди тургускан) сүрүп кирип келген Моолдун үш хамаатыларын туткан.

Туттурган кижилер малды дүне када, Россия — Моол күрүне кызыгаарының Тес-Хем участогунга республиканың кызыгаар кожууннарының чурттагы чонунга садып-саарар сорулгалыг сүрүп кирип

келгенин Тываның каайлы черинин ажилдакчылары илереткен. Бо факт-барымдаага хамаарыштыр РФ-тин Кеземче кодекзинин 188 чүүлүнүн 1 кезээ-биле кеземче херзэн («Контрабанда») оттурган. Ол езугаар беш чылга чедир хосталгазын казыдып шииттирип болур азы улуг хемчээлдиг торгаалга онаажып болур. Амгы үеде контрабандистер истелге изоляторунда, оларга хамаарыштыр истелгени чорудуп турар.

НАРКОТИКТЕР ЭРТПЕЙН ТУРАР

Тываның каайлы черинин ажилдакчылары Россияның күрүне кызыгаарын таварыштыр наркотиктер эрттирер дээн оралдажышкынны болдурбайн барган.

Шара-Суур каайлы постузунга Моолче эртип бар чыткан Тес-Хем кожууннун Ак-Эрик суур чурттуг, бодун бүзүрелдиг эвес алдынып, девидеп турар Россияның хамаатызы каайлы ажилдакчыларының кичээнгейн хаара туткан. Постуга турган ажилдакчыларны: «Россия Федерациязының хоойлужулгазынга дүүштүр үндүр сөөртүрүн кызыгаарлаан барааннар бар бе?» — дээн айтырынга хамааты Б. шу-гулдап, талтыг чүве чугаалап чадап

каан. Каайлы хыналдазының үезинде ооң куртказының карманындан бүдүмел тывылган. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының эксперт-криминалистика төвүнүн шинчилел чоруткаш берген шын-зылгазын езугаар ол наркотиктиг бүдүмел — гашиш болган.

Бо факт-барымдаага хамаарыштыр Тываның каайлы черинин ажилдакчылары РФ-тин Кеземче кодекзинин 188 чүүлүнүн 2 кеземче

дээн көрдүнгени — контрабанда дээш кеземче херзэн оттурган. Ол езугаар кем-херек үлгедикчизи чеди чылга чедир хосталгазын торгаал-биле азы ол чокка казыдып шииттирип болур.

Тываның каайлы черинин ажилдакчыларының күрүне кызыгаарын таварыштыр наркотиктиг бүдүмелдерни эрттирерин болдурбайн барган бо бир дугаар таварылга эвес-тир. Ноябрь айда Цаган-Тологой каайлы постузунга наркотиктерни эрттирерин оралдажыштыр туттурган дугайында факт-барымдаа база бар.

Наталия МОНГУШ.

ДЫННАДЫГ

Каа-Хем кожууннун Бүрен-Хем суур чагыргазынга хамааты Оюн-оол Дамдинович Монгуштан билдириниш кирген. Пилорама тудуунун турар чери кылдыр ажылгаар ниити хемчээли 1073 кв.метр («Бурнугаар» совхозтун пилорама турган чери) чер участогун бээрин ол дилеп турар. Адреси: Подгорная кудумчузу, кадастр дугаары 17:04:0201020.

Аукционну эрттирер хүнү — 2009 чылдың январь 26. ТР-ниң Каа-Хем кожуун. Бүрен-Хем суур.

Күштүг болуп турар хоойлужулгага дүүштүр бо дыннадыгы парлаандан бээр 30 хонук дургузунда Бүрен-Хем суур чагыргазы чер участогун бээр дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

О.КАРДИ,

Бүрен-Хем суур чагыргазының даргазының хүлээлгезинин күүседикчизи.

Арга-арыг аукционун эрттиреринин дугайында дыннадыг

Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели — аукционнун организатору аас-биле садыглаашкынның хевиринге ыяш белеткелинин талазы-биле сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандыра сорулга-биле арга-арыг үнүштерин садар-садып алырының керээлерин чарарынга эргени садып алырының талазы-биле № 1-кр/09 арга-ыяш аукционун 2009 чылдың январь 20-де 10.00 шакта (тус чериниң үези-биле) дараазында адреске эрттирер: **Тыва Республика, 667007, Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, 6.151, каб.14.** Аукционга киржир чагыгларны бо дыннадыгның чырыкче парлаттынып үнгениниң хүнүнден эгелеп 2009 чылдың январь 16-га чедир хүлээп алыр. Өртекти өстүреринин аразының хемчээли (базымы) — аукционга садып турар чүүлдүн эге өртээниң 5 хууздундан эгелээр. Аукционнун протоколунга ат салган хүнүнден 10 ажил хүнүнүн иштинде арга-арыг үнүштерин садар-садып алганының керээзин чарган турар ужурлуг.

Аукционга киржиринге аукционнун организаторунун моон адаанда айыттыгган таблицада агар санынче кириген лот бүрүзүнге баш удур төлээр түнү 2009 чылдың январь 16-да, 17.00 шакка чедир кириген турары албан:

Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели
ИНН 1701041631/КПП 170101001,
р/с 40302810200000000002
ГРКЦ Национал банка ТР,
Россияның банкызы Кызыл хоорай,
БИК-049304001.

“Телевирин ады” деп одуругга “Арга-арыг аукционунга киржиринин баш удур төлөвири” деп албан айтыр. Аукционга киржиринин дугайында долу медээни база документацияны бо телефондан — 8 (394 22) 3-32-44; азы Тыва Республиканың Чазааның сайтызы: www.gov.tuva.ru билип ап болур силер. (Харылзажыр киж — Аюна Сергеевна Ондар.)

Арга-арыг үнүштеринин кыска тайылбыры

А/ч №	Турар чери		Квартал-дың №	Ажылгал ыяштын хемчээли (куб.м.)		Аймаа	Шөлү, га	А/ч эге өртээ, рубль	Баш удур төлөвири, рубль
	Арга-арыг ажил-агыйы	Арга-ыяш а/ч		Ниитизи-биле	Ооң иштинде тудуг ыяжы				
1.	Тожу	Тоора-Хем	5/25	476	-	Л,Б	3,7	1585	159
2.	Балгазын	Кызыл-Арыг	64/31,37,40	322,8	257,1	Л	16,5	30135	3014
3.	Таңды	Хову-Аксы	194/17	1501,53	1277,24	Л	15,0	157128	15713
4.	Таңды	Хову-Аксы	194/17	1001	851,5	Л	10,0	104747	10475
5.	Кызыл	Эзрбек	42/15,20	1205,5	636,9	Л,К	41,4	29723	2972
6.	Каа-Хем	Кунгуртут	217/11	372	293	Л	3,2	35297	3530
7.	Каа-Хем	Бүрен-Бай-Хаак	51/36	427	292	Л	12,0	30289	3029
8.	Каа-Хем	Сарыг-Сеп	147/24	213	185	Л	2,8	14981	1498
9.	Каа-Хем	Бүрен-Бай-Хаак Шунту	55/35	313	238	Л	6,0	23359	2336
				5832	4031		110,6	427244	42726

Юбилейиңер-биле!

Бай-Тайга кожууннун Хемчик сумузунда чурттап чоруур бистиң эргим, ынак ававыс **Зинаида Симчитовна САЛЧАК** 55 харлаан юбилейи-биле ажы-төлү ававыстың ынак солунун дамчыштыр аас-кежикти, каң дег кадыкшылды, ам-даа үр үеде ажы-төлүңгө өмөк-дөмөк-даа бооп чоруурун күзөвишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

*Бажы бедик Бай-Тайганың баарыңа бисти чаяп,
Хирге-чамга бораштырбайн өстүрген сен эргим, авай.
Оолдарың, хеймер кызың доруккаштың,
Уязындан ужуп чоруй барган-даа бол,
Чылдар өттүр биске сөңгезин ынакшылың
Херелдери сенче эглип шонуп туру.
Делегейде дески чүве турбас болгай,
Оңул-чиңгил оруктарга аскай-даа бээр
Ынчалза-даа оолдарың, хеймер кызың
Сеткилиңни оон-даа артык чырыдар дээш,
Бар-ла турган кижичүстү салыыл, авай.*

Тыва Республикада Федералдыг бүрүткел албанының эргелели ДЫННАДЫП ТУР

Эргелелдин специалистеринин кылып турар ажылының дугайында болгаш кылып чорудар ужурлуг ажылын эзренгей күүседип турарыңа хамаарыштыр чоннун хомудалдарын дарый шиитпир-лээри-биле база ол ышкаш албан иштинде хээли алыр чоруктар тыптып келзе, Эргелелде **2-35-86** дугаарлыг «**бүзүрел телефону**» ажилдап турар. Бо телефон дамчыштыр хамаатыларның кыйгырыг-ларын, дилеглерин бүдүн хүн-дүн дургузунда хүлээп ап турар. Хамаатыларның дилег-дыңнадыгларын Эргелел иштинде хээли алыр чорукка удур хемчеглер чорудар харысалгалыг специалист ажил хүннеринде **08 шактан 17 шакка** чедир хүлээп алыр. Дыштаныр болгаш байырлалдар хүннеринде хамаатыларның ук телефон дамчыштыр келген дыннадыгларын **бүдүн хүн-дүн дургузунда** автоматтыг үн бижидер аппаратура-биле тырттырар. Ол ышкаш силер бодунарның Эргелел иштинде хээли алыр чорук дугайында дыннадыгларны эргелелдин www.rosreg-tuva.ru аттыг интернет-сайтызының «**Антикоррупция**» деп кезекке арттырып каап болур силер азы болза Россияның бүрүткел албанының төп аппаратадының **(495) 917-38-25** дугаарлыг «**бүзүрел телефонунга**» дыннадып болур арғанар бар. Росбүрүткел албанының төп аппаратадының ук телефону ажил хүннеринде, (пятницадан аңгыда), **09.00 шактан 18.00 шакка** чедир, пятница болгаш байырлалдар бетинде хүннерде **09.00 шактан 16.45 шакка** чедир хүлээп алыр.

Чаа чылдың чаагай рецептилери

КРЕКЕРДЕ «РАФАЭЛКАЛАР»

Херек чүүлдер: бир хап чигирсик эвес борбак крекер печенье, ийи чуурга, бир эргизип каан быштак, 200 гр. хайындырган колбаса, бир согуна, петрушка, укроп, ийи улуг омааш майонез.

Кылыры: хайындырган чуургаларны картааш, серээ-биле чуура идер. Эргискен быштакты бичии үттүг теркага дүрбээш, бичии-бичии кылдыр доорап кескен согуна-биле колбасаны холааш, шуптузун холуй былгаптар. Тавакка борбак крекер печенье-лерни салгаш, үстүнде белеткеп алган холуксаадан борбак шариктерни кылгаш, доораан петрушка, укропка чууктааш, печенье-лер кырынга чараштап салыр.

«ТУСКАЙ МАНЧЫЛАР»

Манчыларны хайындыргаш,

ЮНА склад-садыг

херээжен улуска Чаа чылга уткуштур Беларуссиядан хептер.

Мөөңү-биле база чаңгыстап садып ап болур.

«Обувь» баазасы, склад 16, секция 4.

СПТУ-1 Олимпийжи курлавырлар училищезин 2001 чылда дооскан **Аңчы Семенович БАЙ-КАРАГА** тывысканы дипломнун читкенин барымдаалап, ону күш чок деп санаар.

аңгы саваже мүнүнден аңгылап алыр. Бир согуна, ийи морковь, 250 гр. баарны узун, чинге кылдыр доорай кескеш, үске хаарыптар. Ооң соонда ийи улуг омааш ишти сметананы холааш, манчының мүнүн кырыңче кудуптар. Кажан ол бүгү оожум отка 10-15 минута дургузунда туруптарга, манчыларны кады холуптар. 5 хире минута болганда, укроп, петрушка-биле каастааш, столга салып болур.

Төп парлалгадан очулдурган.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг кидис — 2-18-10, культура, өөредитге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, улуттук — 2-40-77. e-mail: shyn@tuva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8092. Чагыг 154. Номери парлалгаже дужааганы: график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.